

Василь
ПЕСКОВ

ЛЮДИ, ЯКИХ ПАМ'ЯТАЮ

Василь
ПЕСКОВ

ЛЮДИ, ЯКИХ ПАМ'ЯТАЮ

Н А Р И С И

Для середнього
і старшого шкільного віку

КИЇВ • ВЕСЕЛКА • 1978

Усе, що є на нашій землі прекрасного,
створено дбайливими руками людей.
І самі люди, працюючи, спілкуючись
із рідною природою, стають
добрішими, благороднішими.
Надруковані у цій книжці нариси
відомого журналіста, лауреата
Ленінської премії Василя Пєскова
розповідають про чудових
радянських людей — космонавтів,
хліборобів, учителів, оленярів,
мисливців...

Люди — то справжній скарб і окраса
нашої землі — таку думку проводить
автор у своїх поетичних розповідях
і не менш поетичних фотознімках.

Фото автора

Оформлення
Івана Гаврилюка

Переклад з російської

Ця книжка про людей, з якими я зустрічався і які запам'ятались мені. Найрізноманітніші люди. Маршал Жуков, Юрій Гагарін, хлоп'ята з Байкалу і вже літня жінка з Дону Анастасія Антонівна Трофимова, сліпий камчадал Іван Пінович Рультетегін і капітан далекого плавання Євген Іванович Захаров. Усіх перелічити немає змоги — вже понад двадцять років я працюю в газеті, і зустрічей було багато.

Чому цікаво було зустрічатися з людьми і цікаво про них писати? Людина не народжується з життєвим досвідом. Вона вчиться жити. Вчиться у батька й матері. Вчиться у всіх, хто її оточує. Вчиться по книжках, кінофільмах, сидячи біля телевізора. Ось тому так важливо зустріти в житті добру цікаву людину, вчасно прочитати корисну книжку.

Мені вже скоро п'ятдесят років, але я вчуся й далі. І завжди найкращий урок — це близько пізнати чийсь добре пройдений шлях. Є у нас чудова книжкова серія ЖЗЛ («Жизнь замечательных людей»). Якщо не помиляюся, в ній понад сто цікавих книжок. За останні два роки я прочитав у цій серії книжки про Джека Лондона, Льва Толстого, про Суворова, Петра Першого, про Тараса Шевченка і художника Нестерова. Моя порада: зазирніть і ви на цю книжкову полицю без зволікання. Вчіться у людей, які вміли гарно жити і встигли багато чого зробити.

В історії людства такі постаті помітні, як високі вершини в горах, здалеку. Але, звичайно, вчитися можна і потрібно не лише у великих людей. Вчитися слід і у простих, часто малопримітних людей. І вчить нас нерідко навіть не ціле життя, а якийсь вчинок, риса в людському характері, якийсь випадок із життя. В цій книжці, головним чином, саме окремі, але повчальні вияви людського характеру, волі і життєвого досвіду.

Я взяв для книжки людей різних за віком, щоб не виникало думки: вчитися треба тільки у дорослих. Інколи й діти дають дорослим уроки мужності і добра. Прочитайте про трьох хлоп'ят з Байкалу і про Колю Чубинського зі станції Графська під Воронежем і ви зрозумієте: все хороше в людині виявляється змалку.

Особливо уважно прошу вас прочитати в цій книжці «Листи з війни». Адольфа Павленка я, звісно, не знав. Ріс він у селі під Полтавою і загинув, коли йому було лише двадцять років. До мене прийшов його брат і поклав на стіл листи: «Ось почитайте, Василю Михайловичу». І я не міг відірватися від цих пожовклих аркушиків. Гостро, до болю в серці я відчув, як жив юнак на війні, про що думав, кого любив, про що мріяв. Надзвичайно чистий і ясний голос обірвався під Невелем у 43-му році. Це молоде життя віддане в ім'я того, щоб ми з вами могли вчитися, працювати, любити, подорожувати, радіти зимі й літу... І не забувати, що все добре на цій землі треба вміти відстоювати. А в найсуворіший час треба не шкодувати самого життя, щоб життя продовжувалось.

Учіться жити!

Автор

*Москва,
квітень 1978. р*

«ПЛАВАТИ МОРЕМ НЕОБХІДНО...»

Це латинське висловлювання, давня матроська приказка: «Плавати морем необхідно...» Колись море було для людини безкраїм, безмежним, невідомим і тому постійно звабливим — а що там далі, за видноколом? У давні часи, коли

Вісті з космосу.

ще ніхто не знав, що земля — куля, народилася ця мудрість. Повністю приказка пишеться так: «Плавати морем необхідно, жити — не так уже й необхідно». Глибина думки полягає в тому, що люди завжди дорожче за саме життя цінували пізнання навколишнього світу. Відкривати незвідане завжди ризиковано. Але людина з колиски своєї історії свідомо ризикувала. Інакше ми не знали б обрисів материків, глибин океану, простору пустель, висоти гір і товщини снігів. Все добуто дерзанням. Кожний крок позначено сміливістю, викликом небезпекам і злигодням.

Усіх, хто по крихтах і клаптиках зібрав сучасний образ Землі, перерахувати неможливо, ім'я їм — Людство. Але найяскравіші імена наша пам'ять береже і берегти-ме вічно: Колумб, Магеллан... Наша доба доповнила цей список іменами: Гагарін, Армстронг...

Плавати морем необхідно... На долю Гагаріна й Армстронга випало щастя підтвердити філософську широчінь цієї думки, бо йшлося вже не про море, не про Землю в цілому, люди зробили крок у простір, який лежить поза Землею.

Все, що буває після першого кроку, завжди перебільшує розміри першого кроку. Але ті, що йдуть второваною стежкою і широкою дорогою, завжди пам'ятають про перше зусилля, про того, хто держав першим. У космосі люди живуть тепер тижнями, місяцями. Але потрібні були понад сто хвилин, прожитих Гагаріним, щоб стало можливим усе подальше.

У Гагаріна два дні народження. Перший, тихий і непомітний, — у селянській хаті. Другий — перед очима всієї Землі. Друге народження викликало безліч почуттів: «Він Людина — посланець Землі», «він наш, радянський». І, можливо, найголовніше почуття — «він такий самий, як усі», народився в селянській хаті, бігав змалку босоніж, знав нужду... Найвища гордість простих людей — бачити людину свого середовища на вершині успіху. Це дає людині надію, сили і віру. Ось чому смоленський хлопець за одну годину став громадянином і улюбленцем Землі. З того квітня минуло вже (як летить час!) сімнадцять років. Ми пам'ятаємо: в пологових будинках у ті дні більшості хлопчиків давали ім'я Юрій. Цим дітям зараз по сімнадцять. Гагарін для них — уже історія. Живий образ потроху заступили монументи, пісні і вірші, назви пароплавів, селищ, станцій і майданів — звичайний і природний шлях від життя до легенди. І тому дуже важливо в день народження Гагаріна згадати його живою людиною.

Валентина Гагаріна. Знімок зроблено вранці 12 квітня 1961 року.

Я був близько знайомий з Гагаріним. Зустрічався з ним на космодромі, на весіллі, на риболовлі, на зборах учених, у почесній президії, у веселій комсомольській веремії і дома в оточенні дітей. Я бачив Гагаріна в одязі, обвішаному почесними орденами багатьох держав. І бачив його в сатинових трусах, коли космонавт ляскав себе долонями по ногах, відбиваючись від комарів. Є люди, які знали Гагаріна ближче і глибше. Думаю, кращою, поки що не написаною книжкою про нього буде книжка спогадів. Простих, безпретензійних, кожний — на сторінку, дві. Мати, друзі дитинства, конструктор космічних кораблів, державний діяч, дружина Гагаріна, ракетник на старті, космонавти, людина, що виряджала його в останній політ... Кожний по слову, і ми матимемо живе свідчення про дуже дорогу для нас людину.

Якби довелось брати участь у цій книзі, свою сторінку я написав

На Волзі наступного дня після приземлення.

би про першу зустріч. Тоді, 12 квітня 1961 року, ми ще не знали, хто ця людина, знали тільки прізвище і окремі деталі з біографії. Дуже кортіло побачити космонавта, і ми з репортером Павлом Барашевим, подолавши гори перепон, одержали дозвіл на політ у район приземлення. У величезному літаку Іл-18 ми були єдині пасажери. Стюардеса, безперечно, знала якусь таємницю. І ми без великих зусиль довідалися про неї: «Цей літак завтра привезе в Москву Юрія Гагаріна».

В Куйбишеві нас чекали нові перепони, але десь години до четвертої дня ми все-таки проникли у фортецю, що охороняла космонавта. Це був будинок на березі Волги. У великій залі стояв більярд. Ми почали ганяти кулі, нетерпляче позираючи на дубові двері. Саме з них, як нам здавалося, мусив би вийти космонавт. Худорлявого, миловидного лейтенанта, що збіг вузькими дерев'яними сходами, ми

вважали за ад'ютанта, який, звичайно ж, мусив тут бути...

— Ви з «Комсомолки»? — всміхаючись, спитав лейтенант.

Сяючий позументами шлейф із літніх генералів і лікарів у цивільному на сходах одразу ж усе поставив на свої місця — ми розмовляли з Гагаріним! Але нічого богатирського в людині. Зріст — нижче середнього, скромний, скроєний, правда, навдивовижу добре. В очах веселі іскорки. Чарівна усмішка. Всі глибокодумні запитання, які ми приготували космонавтові, виявились недоречними. Слід було запитувати щось дуже просте. Гагарін нас виручив.

— Ну як там Москва?

У нас були газети з першими розповідями про космонавта і з фотографіями його будинку. Це було перше дзеркало слави, і Гагарін з хлопчачою допитливістю заглянув у нього.

— Так, це Валя і донька...

Ми отямилась і поспішили із

запитаннями про здоров'я, про са-
мопочуття. Попросили зіграти в
більярд. Гагарін охоче взявся за
кий і одразу ж показав, що про-
гравати не має наміру. Проте гра
не вийшла. Один із нас метушився
з фотокамерою, а в медиків-генера-
лів були свої обов'язки — жартую-
чи, але наполегливо вони забрали
від нас під руку лейтенанта Гага-
ріна. На сходах, обернувшись, він
підморгнув, мовляв, ще дограємо.

Космонавт цієї ночі спав, як
завжди, добре. А ми з Барашевим
не заснули. Передавши матеріал у
газету, довго відповідали на те ж
саме запитання. Всі в редакції хо-
тіли знати: який він? Потім май-
же до ранку сиділи біля прийма-
ча — різними мовами в ефірі без-
перервно повторювалося слово
Гагарін.

На ранок залу, де ми вчора роз-
почали більярдну партію, запов-
нили імениті громадяни міста Куй-
бишева — директори заводів, ке-
рівники різних відомств. Кожний
мав подарунок для космонавта.
І всіх привела сюди безмежна ці-
кавість — який він? А потім було
море людей, серед якого Іл-18
здавався дрібненькою рибкою. Га-
гарін у новісінькій формі майора
стояв на сходах, піднявши руки
для вітання. Але люди не хотіли
його відпускати. Одне слово луна-
ло над полем — Га-га-рін! Цієї миті
можна було зрозуміти: легкого
життя хлопець не матиме.

Потім ми летіли в Москву. Це
були дві години в житті Гагаріна,
коли все вже позаду і все тільки-
но починалося. Крізь ілюмінатори
було видно винищувачі почесного
супроводу. Командир нашого літа-
ка вийшов, щоб сказати: «Що ді-
ється на Землі, братці! Наш радист
не може відбитися. Журналісти

благають, погрожують, вимагають
бодай слово від космонавта...»

Таке було друге народження
Гагаріна. Так почалося випробу-
вання на людську міцність. Знач-
но суворіше випробування, аніж
подолання рубежів космосу. Чи
чекав він сам, що опиниться на
вершині уваги, цікавості і поща-
ни? За п'ять хвилин до призем-
лення у Внукові я присів поруч
з ним. Лайнер пролітав саме над
Кремлем. Вулиці були забиті
людьми.

— На твою честь... Чекав?

Гагарін був збентежений і по-
мітно схвилюваний. Він знав, зви-
чайно, ціну того, що зробив поза-
вчора вранці, але не чекав, не уяв-
ляв тієї лавини почуттів, що замк-
нулися на його імені...

І потім було ще сім років
життя, напруженого життя на
очах у людей. Робота. Родина.
Друзі. Все було, як у інших. Та
була ще важка, довічна честь —
бути символом нації, уособленням
всього, що стояло за його ставось-
михвилинним польотом. Справжня
вага цього навантаження була
відома лише Гагаріну. Але він
ніколи не скаржився. Умів усти-
гати скрізь. Його славнозвіс-
на усмішка не потьмарилася від
часу, не перетворилася лише в
захисний засіб. Надлюдина? Ні,
звичайна людина з плоті і крові,
але доброї закваски була людина
і дуже міцного гарту. Цим і доро-
га. Чи мріяв полетіти ще? Мріяв.
Говорив про це не часто. Але гово-
рив. І були в нього певні плани...
Таким людям слід було б відпус-
кати по два життя, а він прожив
так мало. Але жив добре. До ост-
танньої хвилини жив по найви-
щому рахунку: «Плавати морем
необхідно...»

Зінаїда Петрівна Кокоріна майже тридцять років була вчителькою і директором школи. Але її дорослі вихованці і недавні учні із селища Чолпон-Ата біля киргизького озера Іссик-Куль, читаючи цю розповідь, напевно, здивуються, коли дізнаються, що їхня сивоволоса добра «історичка» Зінаїда Петрівна була льотчицею. І не просто льотчицею, а першою радянською льотчицею.

Було це дуже давно, в роки, коли країна не мала ще своїх літаків і літали на куплених французьких: «фарманах», «нюпорках» і «моран-парасолях». Це здається незбагненно далеким часом, якщо озирнутись від рубежу, що його подолав новий, майже фантастичний літак Туполєва. Але, по суті, це було недавно, якщо людина, яка літала на цих самих «нюпорках», може, щоправда пасажиром, полетіти на сучасному суперлайнері.

Зінаїді Петрівні сімдесят років. Змалку вона літаків не бачила. Жодного літака не видно було тоді над Росією. До того ж з підвального віконця діти уральського старовіра-старателя бачили тільки ноги тих, хто проходив вулицею, і була в дітей гра: розпізнавати по ногах, хто пройшов,— урядник, баришня, селянин, що приїхав з села.

Старатель Кокорін, з усього видно, не знайшов у горах золотої жили. В Пермі його родина бідувала. «Хліб купували в жєбрєків, так було дешевше. Зимою я відвідувала школу, а влітку працювала на сірниковій фабриці, наклеювала етикетки. В десять років навчила грамоти сусідку-булочницю і принесла матері п'ять карбованців».

Зінаїда Кокоріна.
Рік 1924-й.

Таким було дитинство. Якщо спробувати знайти в ньому паростки людської наполегливості, якою позначено життя цієї жінки, то ми знайдемо їх без особливих зусиль. За здібності Зінаїду Кокоріну прийняли до гімназії. З величезною старанністю, коли треба було вчитися самій і давати уроки купецьким донькам, щоб прогудуватися, Зінаїда Кокоріна закінчила гімназію з золотою медаллю і наважилась поїхати до Петрограда, в університет. Було це 1916 року.

Уявимо собі ці п'ять років петроградського навчання. Початок свідомого життя збігся з початком революції, і людина опинилася в середині киплячих пристрастей. «Це був час дуже великих сподівань і дуже великих мрій. Я гадаю, ніколи до цього на землі люди не мріяли так сміливо». В 1921 році Зінаїда Кокоріна одержує диплом викладача середньої школи. Вона їде до Києва і ще не знає своєї долі.

«Над Києвом з'явився літак...»

Я слухаю Зінаїду Петрівну і намагаюсь уявити цю мить: над Києвом літак. Хлопчаки, візники, військові, старі, продавці, службовці зупинилися серед вулиці, підвели голови догори. Над містом літак. Не вперше пролітає, але вулиця забуває про все. Навіть коні злякано мотають головами від незвичного гуркоту зверху. Легенький жовтувато-сірого кольору аероплан летів за теперішніми мірками дуже повільно, за тогочасними — незбагненно швидко. Літак зник, затих. І все на вулиці пішло своїм звичаєм. Але одна людина в Києві не змогла спати вночі після того, як побачила літак, що низько линув над землею. «Я думала: людина-птах,

особлива вона чи така сама, як усі?.. Мені сказали: «Зінаїдо Петрівно, це справа чоловіча». Тоді мені захотілося дізнатись, а як чоловіки стають пілотами, і почала пакувати чемодан...»

— Димо, принеси-но мій чемодан.

Дванадцятирічний онук, що слухав нашу розмову, вибіг і приніс старовинний подряпаний і пом'ятий чемодан.

— Все, що залишилося... Дивом уцілів чемодан, і ось фотокартка...

Навесні 1921 року до Качі, в школу льотчиків, прибула нова бібліотекарка. Ну, прибула, то й прибула. Хто міг здогадатися про потаємні думки цієї вродливої, високої дівчини?

Кача — це містечко в Криму, великий, рівний і сухий простір біля моря — самою природою створений аеродром. Перші літаки не потребували бетонованих доріжок. Качинська земля, весною вкрита маками, а влітку сухою, жовтою травою, приймала літак майже в будь-якому місці. Правда, літаки тих років між колесами мали ще й загнуту «лижу», щоб не спотикатись при зіткненні із землею.

Триста чоловіків училися в Качі літати. Тут були росіяни, латиші, естонці, італійці, індуси, болгарини. «Я пам'ятаю імена багатьох з них. Ангел Стоїлов — силач-болгарин. Добре пам'ятаю жвавого, палкого італійця Джібеллі, він став згодом героєм Іспанії. Індус Керім був тихою, замріяною людиною, перед тим, як сісти в літак, він завжди молився богу навколішки. Це були колишні пролетарі — ковалі, слюсарі, палітурники, що прагнули літати. Ми всі тоді чекали на швидку світову революцію і розуміли: будуть бої, потрібні будуть льотчики».

Краще від інших Зінаїда Петрівна пам'ятає Альберта Поеля. Цей естонський слюсар був у Качі вже інструктором, учив літати новачків. Він мав прізвисько Бог, як, до речі, і всі інші інструктори. І в цьому слові не крилося ніякої іронії. Кожний, хто добре вмів літати, здавався богом навіть для тих, хто сам уже потроху літав. Високий, мовчазний естонець частіше, ніж інші, почав приходити до бібліотеки по книжки...

Заради лаконізму пропустимо все, що мало стосується льотної долі Зінаїди Кокоріної, але все ж таки слід сказати: двоє людей тієї весни звідали велике кохання. Хто визначить його міру? Але коли і в сімдесят років одна людина говорить про другу з хвилюванням, це, напевне, і є найвища міра.

«Йому я першому сказала: хочу літати. І він зрозумів... Якось уранці ми вдвох пішли до літака. Все пригадую: здивовано Perezирнулися механіки (жінки до літаків звичайно не підходили), пам'ятаю, рукою крутнули пропелер, пам'ятаю, побігли під крильми червоні маки. І все, що було потім, завжди згадувалось, як найщасливіша мить. Хвилин двадцять літали...» Якоїсь суботи після цього дня льотчики в Качі готувалися справляти весілля. Наречені — бібліотекар Кокоріна і льотчик Поель — мали їхати в Севастопольський загс. А в четвер інструктор Поель не встиг вивести старенький «нюпор» із штопора і розбився майже на очах у нареченої.

«Хоронили його в Севастополі. Замість пам'ятника поставили два схрещені пропелери, тоді всіх льотчиків так ховали. Друзі виголосували промови. Хтось тримав мене попідруки. А я, здерев'яніла,

все чомусь намагалася порахувати пропелери на цвинтарі, від яких рябіло в очах... Вино, що приготували для весілля, випили на поминках».

У цьому місці оповіді Зінаїда Петрівна довго мовчить. Ми дивимось у віконце. На дахові сусідського дерев'яного будинку стрибає горобець. Морозної ночі він, мабуть, ночував десь у димарі. Брудний, розтріпаний горобець ожив проти сонця, залишає на рівному снігу рядки слідів...

— Ну, а потім?

— А потім я пішла до начальника училища і секретаря партосередку. Спробувала їм пояснити... Певно, не могли вони мені відмовити. Через три дні я їхала під Москву, в Єгор'євськ. У Єгор'євську проходили теоретичний льотний курс.

Серед курсантів у Єгор'євську було четверо дівчат. Але високопоставлений інспектор, що приїхав з Москви, всіх їх відчислив. Він сказав те саме, що Зінаїда Кокоріна чула вже не раз, але сказав грубо: «Бадам не місце...» Нарком у Москві, привітний і доступний, був по-батьківському добрий, але й він відмовив: «У вас може бути стільки доріг. А літак... Ну, скажіть, хіба це легко?..»

Лишалась одна людина, яка могла б допомогти двом найнаполегливішим — Євдокимовій і Кокориній. І дівчата звернулися за порадою до «всесоюзного старости». Калінін не намагався розраяти. Він уважно слухав, погладжував бороду і на закінчення сказав: «А витримаєте?» Вийшов із-за столу, потиснув руку: «Першим завжди важко. Не відступайте...»

«Після курсу в Єгор'євську я їхала в Качу, до стареньких літаків.

За Курськом у зв'язку з снігови-ми заметами поїзд зупинився. Пасажири розчищали колію, розшукували дрова для паровоза. Під Харковом ще одна зупинка. Шлях був вільний, але ми не рухались. П'ять хвилин не вмовкаючи гув паровозний гудок. Чоловіки на морозі стояли простоволосі. Машиніст, не соромлячись, плакав. У ці хвилини в Москві хоронили Леніна».

А дні минали. І можна вже було сісти в літак. І ще не літати, а просто так посидіти в кабіні, погладити крила долонею, крутнути пропелер для тих, хто піднімався в повітря, подихати випарами підгорілої касторки. Старі, спрацьовані літаки. Щодня в них обов'язково щось ламалося. Сьогоднішній льотчик здивувався б, зазирнувши до кабіни качинського «нююпора» або «авро», — жодного приладу. Жодного! «Роботу мотора визначали на слух, висоту польоту на око. Літали, правда, недалеко, невисоко».

Політ був святом. Хвилин десять-п'ятнадцять свята. Решта — будні. Підйом — до схід сонця, відбій пізно ввечері. Переборка моторів, притирання клапанів, руління по льотному полю. Мотори були недовговічні — сорок годин роботи, і треба замінювати. До кожного літака було три мотори. З одним літали, другий стояв наготові в ангарі, третій — у майстерні на ремонті. «Тут я цілком усвідомила, що значить «не жіноча справа». Треба було не просто встигати за чоловіками. Середнячком своє право я не могла утвердити. Треба було стати першою».

І вона була першою в усьому. Її вибрали старостою групи. Вона першою освоїла літак. І, коли на-

став час злинути в небо без інструктора, першим назвали її призвище.

Можна розповісти про її найперший політ — 3 травня 1924 року. Але все було буденно і просто. «Авро» злетів, зробив коло і спустився в зазначеному місці. В льотній практиці школи це був рядовий факт: ще один курсант вдало розпочав польоти. В людському житті це була помітна дата. Зараз звіддала ми добре бачимо: утверджуючи себе, людина долучила камінець до піраміди людських цінностей.

«Того дня я була просто щаслива. Ми ходили в однакових комбінезонах, і лише букетик кримських квітів, який мені дали, коли я вилізла з літака, вирізняв мене з-поміж інших льотчиків».

Важким видався їй третій політ. Розлетівся мотор у «авро». Капот мотора відірвався і ліг на крило. Літак падав, але все-таки сів. Коли розбирали й аналізували політ, людина, яку в Качі всі шанували, сказала: «Кокоріна буде добрим льотчиком».

Вона стала справжнім льотчиком. Червоний льотчик. Так писали в її документах. Радянська авіація тільки-но зароджувалась у ті роки. Літали, як і раніше, на куплених літаках, назви були нові, голосні, але чужі: «хавеланд», «мартінсайд», «фоккер». Конструктори майбутніх Ілів і Яків ще тільки вчилися. На планерних змаганнях у Коктебелі Зінаїда Кокоріна познайомилася з молодими людьми, тоді ще невідомими. Один назвався Ільюшиним, другий — Яковлевим. «Яковлев був хлопчиськом, років вісімнадцяти, не більше. Він побачив

Зінаїда Петрівна Кокоріна. 1969 рік.

Аеропорт Домодедово.

мої петлиці і здивувався: «Ви льотчик?!»

Але просто літати тепер уже недостатньо. Зінаїда Кокоріна вирішує стати льотчиком-винищувачем. Знову навчання. Прийоми повітряного бою, стрільба по цілі, бомбометання. Два десятки чоловіків і одна жінка вчаться у Вищій військовій школі.

Випускні экзамени. Кращі показники з пілотажу і стрільби — у Зінаїди Кокоріної. Її залишають пілотом-інструктором у школі. Тепер вона літає сама і вчить літати інших. Приїжджають її друзі з Качі. «Дивлюся, смикають за рукав: «Зіно, візьми в свою групу...»

Після школи я служила в Борисоглібському льотному полку. А потім Тсоавіахім».

Теперішній молоді треба заглядати до енциклопедії або розпитувати, що означає слово Тсоавіахім. У 30-ті роки це слово значило дуже багато. Створювалась могутня, оснащена технікою армія. І кожна людина, чим могла, допомагала армії.

«В нас працювали дуже відомі тепер люди. Ті ж Льюшин і Яковлев, ракетники Цандер і Сергій Павлович Корольов. Я тоді була заступником керівника авіаційного відділу в Центральній раді».

Це був час, коли створювали аероклуби, льотні школи, коли майже кожне місто будувало в себе парашутну вежу, коли льотчиків готували вже не десятками, а тисячами і літали вже на своїх машинах. Зінаїда Петрівна очолювала важливу ділянку роботи. Збереглася її фотокартка того часу. Німецький конструктор Фоккер, що прилетів у Союз в якихось справах, подарував «незвичайній російській жінці» свій портрет з написом, приємним для кожного льотчика.

В аероклуби з Москви інспектор Кокоріна літала не пасажиром, а пілотом. І, безперечно, її бачили дівчата в різних кінцях країни. Уславлена льотчиця Поліна Осипенко згадує: «Я була пташницею. Біля нашого села приземлився літак. Вийшла жінка. Я вся запалилася: і жінки можуть літати?!»

За першою ластівкою, хоч би як передчасно вона з'явилася, весна приходить неодмінно. Наприкінці 30-х років уже сотні дівчат навчилися літати. Політ через усю країну Осипенко, Раскової і Гризодубової остаточно утвердив місце жінки серед льотчиків. Валентина Гризодубова командувала чолові-

чим полком дальньої бомбардувальної авіації. В Музеї авіації і космонавтики є фото дівчини Лілі Литвяк. Вона стоїть поруч із збентеженим німецьким асом. Аса збили під Сталінградом. Льотчик, який не знав поразок, зажадав побачити того, хто його збив. І тоді з'явилася дев'ятнадцятирічна дівчина в козушку.

Під час війни тридцять жінок-льотчиць стали Героями Радянського Союзу. Серед них тоді Зінаїди Петрівни Кокоріної є особливо дороге ім'я: Ніна Росполова. Це її безпосередня вихованка. Вона вчилася в льотній школі, де Зінаїда Петрівна була начальником.

Років вісім тому Зінаїді Петрівні треба було переїжджати в Москву із Киргизії. Друзі обережно запитали: «Може, краще поїздом?» — «Ні, обов'язково літаком».

Іл-18 віз до Москви першу льотчицю. Ніхто, звичайно, не знав старенької, яка просилася дати їй місце біля вікна.

— Мабуть, уперше летите? — запитала дівчина-стюардеса.

— Так, дочко, вперше за останні тридцять три роки...

Не з власної волі довелося їй у важкі роки залишити улюблену справу. «Спершу думала: не переживу. А потім нічого, звикла. І знову життя набуло змісту».

Тридцять років Зінаїда Петрівна прожила на березі озера Іссик-Куль. Вчила киргизських і російських дітей. «Минуле поступово забулося. Інколи здавалося навіть, що це не я, а хтось інший літав. А тепер скресло, полонило...» Почалося з того, що донька написала в Москву з Киргизії: «Можливо, хто-небудь пам'ятає?»

Зінаїду Кокоріну пам'ятали. Відгукнулося багато друзів. І ось

уже кілька років Зінаїда Петрівна в Москві.

Вісім годин, розігріваючи час від часу чай, ми розмовляємо. Говорить Зінаїда Петрівна, я слухаю і дивуюся з бадьорості, розуму і чарівливості сімдесятирічної жінки.

«Донька, вважайте, виросла без батька. Він також був льотчиком. Поїхав на Схід. Я гадала: там він загинув. Але ось нещодавно доньці показали одну цікаву Дошку пошани. Портрет батька висить поряд з портретом Ріхарда Зорге. Виявилось, що вони разом працювали на Сході».

— Зінаїдо Петрівно, чи не змогли б ми зробити для вас щось приємне, щось потрібне? — запитую я на закінчення розмови.

— Можеш, голубе. Повези мене

на аеродром. Хочу пильніше роздивитися сучасні літаки.

Ми були на внуковському льотному полі. День випав сірий. Літаки, відірвавшись од землі, відразу ж зникали поміж холодних хмар. Зінаїда Петрівна ходила, опираючись на ціпок, і її треба було підтримувати за руку.

— Хочете знати, про що я думаю?.. Коли вперше в житті побачила літак, було відчуття дива. Це відчуття лишилося... І ось думаю: було б мені зараз двадцять, почала б усе, як тоді? І сама собі відповідаю: почала б усе, як тоді...

Вона була першою... Після справжнього снігопаду спробуйте прокласти лижню для інших. Навіть у цій невеликій справі ви зможете переконатись, що то значить бути першим.

Я починав працювати в газеті, і мені доручили сфотографувати «хорошого хлопця». Я поїхав на екскаваторний завод у Воронежі і, правду кажучи, не зовсім чітко уявляв собі, який має бути «хороший заводський хлопець».

Сіли на уламок рейки. Старий майстер закурив і замислився. Він піднімав голову й обмацував очима цех, наче вперше бачив велике господарство.

Складальний цех екскаваторів жив своїм, по-особливому цікавим життям. Кулеметними чергами захлинався в кутку пневматичний молоток, чіпка лапа крана з кінця в кінець тягала величезні шестерні, ще не потьмянілі після токарних робіт вали, чорні відливки. Ніздрі лоскотав запах нагрітого мастила й обпаленого заліва.

Майстер наче забув про співрозмовника, та по обличчю видно було, що він заклопотано думає.

— Кого ж вам порадити?.. Хлопців багато... Чули, либонь, у неробочий час екскаватор зробили фестивалю в подарунок. Тепер-от гляньте на дошку: майже в кожного — понад сто процентів. А Ми-

кола Ситников і за двісті переліз. Мабуть, його й збирається сфотографувати?

Я признався: у комітеті комсомолу мені рекомендували саме цього складальника.

— Ну що ж, познайомлю. Тільки дайте хвилинку — ось із цього «стружку зняти»... Вікторе, йди сюди! — гукнув майстер худорлявого хлопчину в акуратній синій спецівці. — Ти що, знову лишився до кінця зміни?

Видно було, що розмова ця не нова.

— Не діло! — вів далі майстер. — Дивись, матері напишу... Вісімнадцяти років хлопцеві нема, — пояснив він мені, коли Віктор з винуватим виглядом заходився прибирати інструмент. — Короткий робочий день належить. Ба ні, не догледити, — усі вісім, а то й дев'ять годин не вийде з цеху. Я йому по-батьківському докоряю: беретти треба здоров'я, зміцніти. Недаремно ж закон ухвалено... А був випадок, коли я подумав: такого б сина мати...

Біографія в хлопця з горобиний ніс — минулого року ремісничаче закінчив. Здається, сьомий у матері. Без батька ріс... Так от, на четвертому місяці його роботи йду якось я після партійних зборів додому, дивлюся, у прохідній з вахтером якийсь хлопчина воює: «Пустіть, у мене важлива справа. Я ж ваш, пустіть.. Перепустку забув...» Підходжу ближче, дивлюся — Вітька! «Ти чого, — кажу, — опівночі?» А він мені: «Аварії не було?» І пояснив. Ми бігцем до цеху...

Віктор Чаплигін.

Завод саме виконував термінове замовлення для Чехословаччини, і цієї ночі мали випробувати новий екскаватор... Вчасно прибігли...

Виявляється, ліг Віктор спати, а сон не йде. Згадав, що вдень у електрозварника із сусідньої бригади під поворотні рамки впали два оплавлені шматки металу. Тоді зварнику не сказав, подумав: прибере, мовляв, не маленький. «А коли не прибрали? І, може, тільки я бачив ці оплавки? Почнуть випробовувати, ривком повер-

нуть кабінку — аварія!» — гешокоївся Віктор.

Нап'явши одежину, він опівночі в мороз з другого кінця міста прибіг на завод.

Інший подумав би: «Та мало чого бачив! Не моя бригада — не мій клопіт. Мені що до того!» А цей, бачиш, прибіг. Легко працювати з такими людьми... Так, ви збиралися фотографувати. Кого ж покликати?.. Віктора? Наздоганяйте, он стоїть біля дверей...

Це був один з перших моїх знімків у газету.

АНТОНИХА

— А може, хтось таки згодиться?— повторив я своє прохання.

Двоє човнярів кидають цигарки, зосереджено топчуть їх чобітьми, дивляться на ріку й хитають головами:

— Небезпечно...

Я й сам бачу: небезпечно. Дон, розбурханий повінню, мчить між крейдяних гір. У темряві чути, як реве вода, як плюхаються з підмитого берега грудки землі.

До катера верст вісім, та берегом не пройти — низина залита водою. Добу, якщо не більше, треба мандрувати грузькою рівниною до переправи. А сільце, куди мені неодмінно треба потрапити до ранку, зовсім поруч. На кручі привітно жевріють вогники крайніх будиночків, тільки б через ріку — і, я в селі.

— Так, кажеш, не боїшся?

Третій човняр, який досі сидів нерухомо, підвівся. Почалапав невидимими калюжами до верби, де припнуто човни, забряжчав ланцюгом.

— Сідай...

Човен підхопило й понесло в темряву. Я встиг побачити, як ті двоє, що лишилися на березі, теж

ступили до верби, забряжчали ланцюгами.

— Непокояться: як би ми не перевернулися,— застудженим голосом сказав перевізник.— Дарма. Не вперше...

Він не гріб, а лише правив веслом, не даючи човну кружляти в коловоротах.

Хвилини десять сидів я, вчепившись руками за мокрі й холодні борти човна. Тривожно кричали в заплаві гуси, кудись праворуч відходили жадані вогники... Нарешті човен ткнувся в берег. Перевізник, не випускаючи з рук весла, змахнув багром і вчепився за корч.

— Вилазь!

Я зашарудів папірцями, щоб розплатитися, але човняр зупинив руку.

— Не ображай... Закурити маєш?..

Уперше в житті я пошкодував, що не курю. Виручив хлопець, який підбіг на розмову.

— Плавати вмієш?— спитав човняр, скручуючи цигарку.— А я от не вмію, дарма що на річці...— Спалахнув сірник... Я не повірив своїм очам: слабкий вогник освітив обвітрене, вкрите зморшками обличчя жінки. Вона помітила моє збентеження.

— Аби знав — не сів?

— Та ні, чому ж...

— Антонихо-о!— пролунало з берега.

— Хвилюються мужики. Треба пливти. Ну, будьте здорові!

Я потиснув простягнуту руку, не знаючи, що й сказати. А жінка-перевізник уже стрибнула в човен.

— Антонихо-о! — знову долинуло з темряви.

— Та пливу, пливу...— відповів з ріки трохи буркотливий голос.

Через тиждень знайомий лісник умовив мене піти на вальдшнепів. У заплавному лісі стояв гострий запах прілого листя, подекуди ще білили острівці снігу... Біля прибережної балки присіли відпочити. У цьому байраці, порослому чагарником і дубняком, неспокійно цокотали сороки.

— Що за ярмарок у них там? Недурно збори влаштували, — показав лісник у бік високого в'яза, де неспокійно стрибали, злітали й знову сідали сороки.

Біля в'яза пахло згаслим вогнищем. На гілках сушилася рибаляська сіль. Тут-таки, загорнуті в мокрий торішній мох, лежали великий сом і пара в'язів, певно, ранкова здобич рибалки. І стояв дуже старий, обідраний мотоцикл з коляскою. В колясці — дрова і пляшка з березовим соком. Біля згаслого вогнища, прикривши обличчя клаптем брезенту, хтось спав.

Лісник кашлянув. Людина ворушнулася, скинула брезент і солодко позіхнула.

— А, це ти, Севастяновичу...

— А хто ж іще, — відказав лісник. — Я з гостем, — додав він, розшукуючи у вогнищі вуглину для цигарки.

Антониха?! Так, це була вона.

Мені багато довелося їздити й ходити по лісах. На тайгових заїмках зустрічав жінок-мисливців. Але тут, на обжитому Дону, ця зустріч мене вразила.

Призахідне сонце пронизувало промінням ярк, і я з неприхованою цікавістю розглядав Антониху. Було їй років з шістьдесят — сиві пасма вибивалися з-під сірої верблюдячої хустки. А очі дивилися зовсім не по-старечому. Не прожитий з роками природний

розум світився в її очах, та, судячи з усього, на зір стара теж не скаржилася.

— Стріляєш, Антонівно? — кивнув я в бік рушниці.

— Кидай кашкет угору — побачиш... Дивно, либонь, зустріти таку відьму в лісі? — раптом засміялася Антониха. — Признайся, дивно, га?

Я сказав, що радий з такої зустрічі, що й сам у лісі виріс.

— Я не відлюдниця. Життя серед людей минуло... А ліс люблю... І Дон люблю. Та чого це ми стоїмо? Набери сушняку, а я рибу почищу. Біля вогню розмова веселіша.

Лісник махнув рукою і сам пішов на галявину чатувати вальдшнепів. А ми з Антонихою розвели вогнище та так і просиділи під зірками до ранку.

Під шурхоти лісової ночі перед моїми очима пройшло важке, не зовсім звичайне і суворе життя простої сільської жінки.

Батько був добрий і лагідний. Та мав слабкість: захопився церковним співом, занедбав господарство. У п'ятнадцять років висока на зріст і сильна Настя взялася за соху — спробувати, та так і лишилася на оранці.

Вмер від хвороби батько, а мати після нього — від горя. Перед смертю збрала мати дітей, покликала Настю.

— Ти лишавшся, доню, на господарстві. Сестрам і братові нема на кого, крім як на тебе, покластися. Зовсім важко буде — тоді в притулок, а поки сили є — не дай ходити з торбами.

День у день, рік у рік — оранка, косовиця, молотьба. Взимку, щоб добути зайвий кусень хліба, полювала, влітку рибалила. Чоло-

віча праця зробила Настю грубуватою, по-чоловічому кмітливою і витривалою.

Непомітно, як червнева косовиця, промайнула молодість. Не маля Настя часу ходити в гаї, де танцювали подружки, та й подруг не було, весь час із чоловіками в полі: оранка, косовиця, молотьба, полювання...

Повиростали сестри, попросили благословити на заміжжя. Брат теж одружився, поїхав до Москви... Виконано материнську заповідь — час уже й про себе подумати... Пізно! Вже не Настею, а Антонихою звать її на селі. Та й важко було міняти второване русло життя: землю полюбила, полюванням захопилася.

За доброту, чесність і справедливість обрали Антониху головою сільського комітету бідноти. З того важкого часу укріпилося за Антонихою ласкаве прізвисько «мирської матері». Потім, двадцять років підряд, обирали цю майже неписьменну жінку народним засідателем. І нема на селі людини, яка сказала б, що Антониха хоч раз покривила душею, не заступилася за скривдженого і відпустила винного.

Першою вступила до колгоспу. І прокотилося селом: «Антониха записалася». І вже не треба було агітувати інших.

Витримала всі тяготи перших років життя колгоспу: знову ораля, косила, молотила, воювала з куркулями. Була лісничихою і головою сільради...

А хоч що вміють робити золоті руки цієї не жалуваної життям жінки! Найкращий у селі сад — в Антонихи. Антониха може полагодити замок і пошити чоботи. Під час війни, коли було пограбоване

і зруйноване село над Доном, лагодила взуванку; клеїла односельцям бахіли з автомобільної гуми, із старих відер робила розповсюджені у війну жорна-тертушки. Не більше трьох років тому своїми руками нову хату поставила.

В сінях її хати пахне м'ятою і якимись лісовими травами, сосною стружкою. Придивившись добре, можна помітити в темному кутку нанизані на нитку гриби, лосячий ріг, грона торішньої горобини, заячі шкурки, розіп'яті на дошках... Це все лісові трофеї Антонихи. Ліс і річка давно вже стали для неї другою домівкою.

— Сумно самій у лісі?

— О голубе, та хіба ж я одна! Послухай, скільки пташиних голосів, скільки шарудіння навкруги!.. І на річці теж гарно. Як помиратиму, накажу, щоб на кручі поховали, щоб ліс і воду було видно... Для мене ліс і річка — як пісня. Отако, чоловіче добрий.

— А що, Антонівно, справді плавати не вмієш? — нагадав я розмову при першій зустрічі.

— Істинно. Не тримаюся на воді. Хоч скільки вчилася, не тримаюся, та й годі.

— А якщо човен перевернеться?

— Траплялося. А я хвилин зо дві можу без повітря. По дну бігцем, бігцем до берега. Випірну, дихну — знову... Тонуть люди здебільшого від страху. А я звична — вважай, усе життя на воді...

Вдома з порожньої кованої скрині Антониха вийняла жмут пожовклих паперів...

— Молодшою була — на вовків ходила. Поглянь, ось картка... А ось квитанці: сімдесят заячих, двадцять лисячих шкурок за зиму здавала. Першою мисливицею вважали. Перед війною покликали в

місто випробувати влучність. Машина там маленькі тарілки вгору жбурляла. Мисливці по них і палять. Я лише дві пропустила. Премію п'ятсот карбованців дали... Тепер уже очі не ті й рука важчою стала, — зітхнула Антониха. — Шістдесят років землю топчу. Та й каліцтва даються знаки.

Отака, якщо розповісти коротко, біографія Настасії Антонівни Трофимової. А ось кілька докладніших сторінок із цього важкого, чесно прожитого життя.

Рік 1933. Темна лютнева ніч. У засніженому полі біля скирти — дві темні постаті. Холодно й непривітно. Люди то присядуть від крижаного вітру, то раптом почнуть швидко ходити, постукуючи валянками. Двоє стережуть картоплю, сховану з осені в ямах. Не можна не стерегти — голод, крадуть, куркулі не дають молодому колгоспу звестися на ноги. Минулого тижня вигребли одну яму. Картоплю, щоправда, не вивезли, а кинули на морозі, щоб на насіння непридатна була.

Довго тягнеться холодна ніч. Хочеться людям покласти рушницю, глибше влізти у стару солому. Очі злипаються від втоми, та не можна спати: самі взялися стерегти...

Форкнув кінь.

— Хто там?

Троє в кожухах копають землю... Постріл угору. Ще постріл. Біля скирти сутичка. Ні, не п'ятеро б'ються. Один злякався, побіг, провалюючись у сніг по пояс. Утік той, хто сам узявся стерегти. Утік, покинувши товариша... А двоє в кожухах жбурнули в сніг рушницю, вихопили з саней лом...

— Ну що, здається, кінець? — хрипко мовив один.

Бандити стрибнули в сани... Яма з картоплею не займана, зате біля скирти лишилася лежати закритавлена людина.

Бандити помилилися, вважаючи, що порішили сторожа. Людина опритомніла і, лишаючи кривавий слід, поповзла до села. Назустріч уже бігли колгоспники.

— Скоріш навздогін... Я стріляла в сани, дріб покаже...

Антониха втратила свідомість.

Бандитів упіймали, а в Антонихи на згадку про цю лютневу ніч лишилися рубці на голові і поламані ребра.

— Живуча! — глянувши на неї, люто кинув на суді один з бандитів.

РІК 1942. Вогненний вал котився через Дон. Від села лишилися на білому горбі самі димарі. Всі, хто не встиг переправитись на лівий берег, поховалися в погребах. Сиділи не вилазячи, бо небо змішалось із степом, здавалося, сама земля горіла над Доном. Потім уцухло, і на бугрі замиготіли зелені мундири німецьких солдатів.

Настасія Антонівна Трофимова.

Уночі в ляду погреб на останній вулиці біля ріки хтось обережно постукав. З ліхтариком у яму стрибнув забинтований, перемашений гаром молодий лейтенант.

— Мені Антониху... Нас шістдесят чоловік. Прикривали своїх. Тепер через Дон треба. Сказали — тільки ви можете...

Промінь німецького прожектора б'є по верхівках очерету, пливе по темній, тривожній воді, а під крутим берегом для нього — мертва зона. Тут, тісно притулившись один до одного, сидять шістдесят поранених і стомлених бійців. Чекають переправи. Всі човни розбиті на друзки. Тільки в Антонихи в очереті вцілів.

— Спочатку боєприпаси і мотоцикл. Перевозити буду сам, — скомандував лейтенант.

На середині ріки прожектор наздоганяє човен. Гребці розгубилися. Човен черпає бортом і перекидається. Солдат з лейтенантом пливають назад, та вже без мотоцикла й боєприпасів...

— Перевозити буде Настасія Антонівна, — промовив лейтенант, викручуючи гімнастерку. — Першими нехай сідають поранені.

До світанку тривала важка переправа...

РІК 1944. Війна пішла далеко за Дон. У село заїхала машина. Запорошений, з орденами майор розшукував «Антониху-човнярку». Антонихи вдома не було, а майор, видно, дуже поспішав. Лишив у сусідів мішок з борошном, цукор, півпуда масла, солдатські консерви, сувій парашутного шовку і коротку записку: «Антонисі з подякою від знайомого лейтенанта. Шкода, що не застав. Але побачимось неодмінно».

Може, й не судилося майорові побачити кінець війни. А може, живий-здоровий, може, й не забув ще переправи на Дону червневої ночі 1942 року.

РІК 1946. Біля берега до волока потрапила якась дивна річ — чи то замок від гармати, чи то прилад якийсь.

— А що, як мотоцикл дістати? — Антониха добре пам'ятала місце, де перекинувся човен.

Спорядила волок. До нижнього кінця цеглин нав'язала, щоб дном ішов... За третім разом волок зачепився. Опустила Антониха в цьому місці камінь і по канату — у воду. Так і є — мотоцикл.

В МТС випросила тросик, на березі коловорот зробила. Цілий день помаленьку, щоб не поламати, розгойдувала наполовину засмоктану піском машину. Витягнула. У колясці зеленіли водорості, майже як нові лежали патрони й диски до автоматів. Все село збіглося дивитись.

Два місяці не бачили Антонихи на річці. Розгвинчувала, перетирала, складала і знову розгвинчувала машину, яка чотири роки пролежала під водою. Яким чудом вивчила її Антониха, важко сказати. Тільки під кінець літа, лякаючи курей і викликаючи захоплення дітлахів, промчала вона селом на луг і цілий день їздила там, вивчаючи вдачу «залізного коня», як сама вона жартома охрестила мотоцикл.

Зараз у селі багато мотоциклів нових різних марок.

В Антонихи громіздка, старого зразка військова машина виконує найпрозаїчнішу роботу. В'язанки сіна, дрова, гриби, лісові груші й рибу привозить вона додому мото-

циклом. Фантастичну картину являє собою ця машина. Усюди дроти, накладки, приварки. До мотора приладнано величезну деталь від трактора. Але мотоцикл їздить! Іноді, щоправда, дїтлахама доводиться допомагати старій штовхати його на гору.

— Багато клопоту з цим «коном», — сміється Антониха, — а кидати шкода — люблю швидку їзду. Та й ноги вже стомлюються. До лісу довго дибати, а на цьому звірові я миттю...

Виїжджаючи з села, я попросив Антониху підвезти до пристані.

Слово честі, я не зустрівчав упевненішого водія! Та майже біля пристані старенька машина раптом почала чхати, щось сталося в її зношеному організмі.

— Дарма, зараз знайдемо болячку, — сказала Антониха.

Вона скинула тілогрійку, як справжній водій, засукала до ліктів рукави кофтини і, розстеливши ганчірку, стала обережно клас-

ти на неї замаслені залізнички. Усе це супроводжувалося добродушним буркотінням, несхвальним словом на адресу якогось Ванька Коровіна.

— Удружив, сучий син. Зробив...

Я з цікавістю спостерігав, як Антониха продувала, розглядала проти світла якусь деталь від мотора. Побачивши зустрічний автомобіль, вона піднесла руку.

— Стьопо, відвези чоловіка на пристань і повертайся допоможеш.

Шофер охоче відчинив дверцята кабіни. Ми попрощалися з Антонихою.

З палуби пароплава я довго дивився на прибережну вулицю: чи не з'явиться Антониха? Нарешті, коли пароплав уже зробив розворот біля пристані, на дорогу виїхав мотоцикл. Антониха берегом обігнала пароплав і зупинилася на пагорку. Статечна, некваплива.

Я скинув шапку: «До побачення, Антонихо!»

МИТТЄВОСТІ ДОЛІ

До дня народження маршала Жукова ми в «Комсомольской правде» вирішили опублікувати кращу його фотографію. Вибір довірили зробити мені.

Два дні я провів у будинку Жукова за почесною, але, мушу признатися, досить складною роботою. Переглянув близько тисячі знімків. Найрізноманітніших. Маленьких і великих, добротних, перекладених тоненьким цигарковим папером; знімків у альбомах, у рамках, у конвертах, у картонних ящиках, у чемоданах. Миттєвості людського життя в різні роки зафіксували невідомі люди і фотографи-майстри, які подарували маршалу фотографії із сердечними написами... Велике життя пройшло перед моїми очима на поштових і зовсім ще свіжих паперових аркушах.

Солдат.

Фотографії його батька до нас не дійшли. Та, мабуть, і не фотографувався жодного разу сільський бідар Костянтин Жуков, який ледве-ледве годував родину селянською працею. А фотографія матері Устини Артемівни Жукової є. У міцно стиснутих губах, прямому погляді, в руках, якимось особливо складених на колінах, неважко побачити характер вольвий і рішучий.

А потім знімки сина. Він, знайомий з посталами, на цій, можливо, першій своїй фотографії дуже ошатний. Чорний костюм, сорочка з модною атласною краваткою. На знімку підпис: майстер-кушнір. Звертаючись до аркушів, написаних п'ятдесят років по тому енергійним маршальським почерком і названих «Рід занять від початку трудової діяльності», можна датувати цей знімок січним

1914 року. Георгію Жукову сімнадцять років. Він закінчив навчання у кушніра і, певно, з цієї нагоди сфотографувався. Цей знімок з гордістю можна було надіслати додому в село Стрелковку Калузької губернії. І мати, мабуть, пишалася: син вийшов у люди. Яка ворожка могла б тоді напроочити, що на краватці цього юнака, який лише розпочинав життя, з'явиться маршальська зірка!

Поворот долі до цього видно вже на другому знімку. Але знову ж таки чи могла йти мова про високе призначення його життя — солдатська шинель, солдатський кашкет! Цілком можливо, що навіть жарт — «кожний солдат носить у ранці маршальський жезл» — був йому не відомий.

А потім знімок 1923 року. Будьонівка, шинель з «разговорами», і на шинелі (так усі носили тоді) — бойовий орден. Цей знімок командира кавалерійського ескадрону Георгія Жукова ми, пригадую, розглядали з Жуковим-маршалом. Я запитав, як склалася ця, звична для нас тепер форма «червоних» під час громадянської війни? І вперше довідався тоді від Георгія Костянтиновича: «Незадовго до революції з'явилася думка одягнути російську армію у форму, яка нагадувала б зовні древніх російських богатирів. Було оголошено конкурс на новий крій військового одягу. Так з'явилася гостроверха шапка, що нагадувала металевий шолом, і шинель із смугами-застібками на грудях («разговорами»). Такий одяг для армії пошили. Але зі складів він потрапив до повсталого народу і став одягом революційної армії».

І ще один знімок. 20-ті роки. Громадянська війна закінчилася.

Відомі її герої. Про них співають пісні, знімають фільми і мишуть книжки. Два десятки людей на знімку поки що нікому не відомі. Але це люди, талант яких визначився. Вони молоді, багатьом — менше тридцяти. Проте вже мають по ордену на грудях. А у Рокоссовського — два. Знімок зроблено під час навчання на командирських курсах. Попереду у людей ще випробування службою, навчання в академії. Імена їхні лунатимуть у 43-му. Але цікаво бачити їх разом уже в 1924 році: Єременко, Баграмян, Рокоссовський. У другому ряду крайній — Жуков. Цей знімок ми роздивлялися якось із маршалом Василевським. Він сказав: «Найбільша

Червоний командир.

наша гордість: ушлавлені воєначальники — вихідці з народного середовища. Жуков — із бідної селянської родини, Конєв — селянський син, працював на лісопильному заводі, Рокоссовський — син машиніста, Єременко — із селян-бідняків, Баграмян — син залізничного робітника, Ватутін — із селян, Черняховський — син робітника...»

Жуков, очевидно, перший із цієї плеяди виявив свій талант полководця вже не в навчанні, а в битві дуже відповідальній. Знімки з написом «Халхин-Гол». Їх багато. Різних. Жукова ми бачимо тут і над картою, і в розмові з Х. Чойбалсаном, і в сховищі, де він, разом із солдатами, розмовляючи, одбивається від комарів... І ось він уже із Зіркою Героя. Це за Халхин-Гол.

Георгій Костянтинович дуже пишався цією перемогою. Відчувалося, що для нього самого була важлива перевірка в бою всього, чому навчився, чому присвятив своє життя. Пам'ять про цю битву не заступили інші великі перемоги. В різний час з радістю приймав він гостей із Монголії. Одного разу мені довелось побувати на такій зустрічі. Мої знімки губляться поміж сотнею інших фотографій, які передають радість людей, що поріднилися в боях на Халхин-Голі.

На диво мало знімків першого року війни. Надто знімків, пов'язаних з перебуванням Жукова в Ленінграді, під Єльнею і на лінії оборони Москви. Я звернув на це увагу під час однієї розмови з Георгієм Костянтиновичем. Він усміхнувся: «Тоді було не до знімків...»

А потім повний чемодан фото-

графій. Різних, але головним чином невеликих, зроблених журналістами і армійськими фотокоррами, які розуміли важливість усього, чому вони були свідками. Багато знімків прислала Жукову після війни. Розглядаючи окремі з них, він, людина, що мала чудову пам'ять, казав: «Не пригадую, де це було».

Рік 43-й, 44-й і 45-й. Жуков у машині, біля літака, над картою в землянці, з ложкою біля солдатського казанка. Жуков іде траншеєю, дивиться на поле бою через перископ із бліндажа. Жуков біля апарата під час розмови зі Ставкою, розмовляє зі старими людьми у визволеному селі. Жуков за вирішенням якогось важливого

Перед війною.

завдання зі своїми соратниками. Скрізь надзвичайно зібраний і енергійний. Маршальські погони, але одяг майже солдатський: звичайна гімнастерка, інколи льотна куртка, плащ. На цих знімках він такий, який і був у житті. Відчуваш: усі, хто його оточує, звикли до вимогливості цієї людини. У цієї постійної, інколи навіть жорстокої вимогливості, наслідком була перемога. Завжди. І тому, коли говорить Жуков, усі його слухають дуже уважно.

Жодної фотографії, зробленої у Ставці. «І не шукайте. Ставка, наскільки я пам'ятаю, не збиралася у повному своєму складі ніколи,— сказав Олександр Михайлович Василевський.— Запрошували людей з окремих конкретних питань. Це були найрізноманітніші люди, члени Політбюро, командуючі фронтами, конструктори, директори великих підприємств...» Фотографа, як я зрозумів, не запрошували на наради, які визначали хід війни. І ми про це можемо лише жалкувати, бо для нас сьогодні важливе і цікаве все: солдатський окоп і головний командний пункт.

Одного разу, розмовляючи з маршалом Жуковим, я запитав, який день війни він вважає для себе найщасливішим. Жуков відповів: «День, коли війна скінчилася. День, коли я від імені армії і нашого народу в приміському районі Берліна Карлсхорсті приймав капітуляцію фашистської Німеччини». Гадаю, і знімки цієї миті Георгій Костянтинівч назвав би найважливішими зі всього, що зберігалося в його архіві. Знімки ці відомі до найдрібніших подробиць. І все ж з хвилюванням бачиш їх, коли вони лежать поряд із безліччю фотографій нестерпно

тривалої війни. Мені розповідали, як поспішно на спеціальних літаках везли ці знімки в редакції газет багатьох країн. Усі хотіли якомога швидше побачити документальне підтвердження: поставлено крапку, війни більше немає. Від імені радянського народу цю «останню крапку» — підпис під історичним документом поставив Георгій Костянтинівч Жуков. В його імені об'єдналися для нас мільйони імен людей, живих і мертвих, тих, хто завоював цей час нашої слави і нашої гордості, час 8 травня 45-го року в Карлсхорсті.

Післявоєнні фотографії архіву Жукова — це насамперед зустрічі з багатьма різними людьми. Зустрічі з генералом Ейзенхауером і фельдмаршалом Монтгомері, з Покришкіним і Кожедубом, із земляками з калужького села, з генералом Свободою. Ми бачимо Жукова в обіймах Калініна, який вручав маршалу третю Зірку Героя. Бачимо парад Перемоги. І тут же знімки якихось воєнних навчань, спостережний пункт впробування нових систем зброї. І потім невеличкий, але цікавий знімок, зроблений на Уралі. На фотографії двоє людей: Жуков і бородатий старий письменник Павло Бажов. Чи була це випадкова короткочасна зустріч, чи, можливо, двох відомих людей щось об'єднувало: Жуков тривалий час по війні працював і жив на Уралі.

В окремому конверті — знімки з поміткою «Мисливство, риболовля». Жуков любив природу, казав: «Це у мене змалку». Дати на знімках, де ми бачимо його на човні або як він іде з ружницею по снігу, означають важкі для нього часи. Слухаючи подаровану

Квітень 1970 року. Георгій Костянтинович Жуков з донькою.

Йому платівку з пташиними головами Підмосков'я, він, пригадую, сказав: «Вода і ліс мене заспокоюють. Змушують думати: все в житті неодмінно увійде в справедливе русло».

Щоденників Георгій Костянтинович не писав. Але збереглися уривчасті нотатки — начерки до книги спогадів або наслідки роздумів. У цих записах я прочитав рядки, в яких він сам для себе підсумовував життя. «Мої діти і внуки можуть сміливо дивитися людям в очі, усвідомлюючи, що я завжди і в усьому намагався бути гідним комуністом».

І останні знімки останніх років.

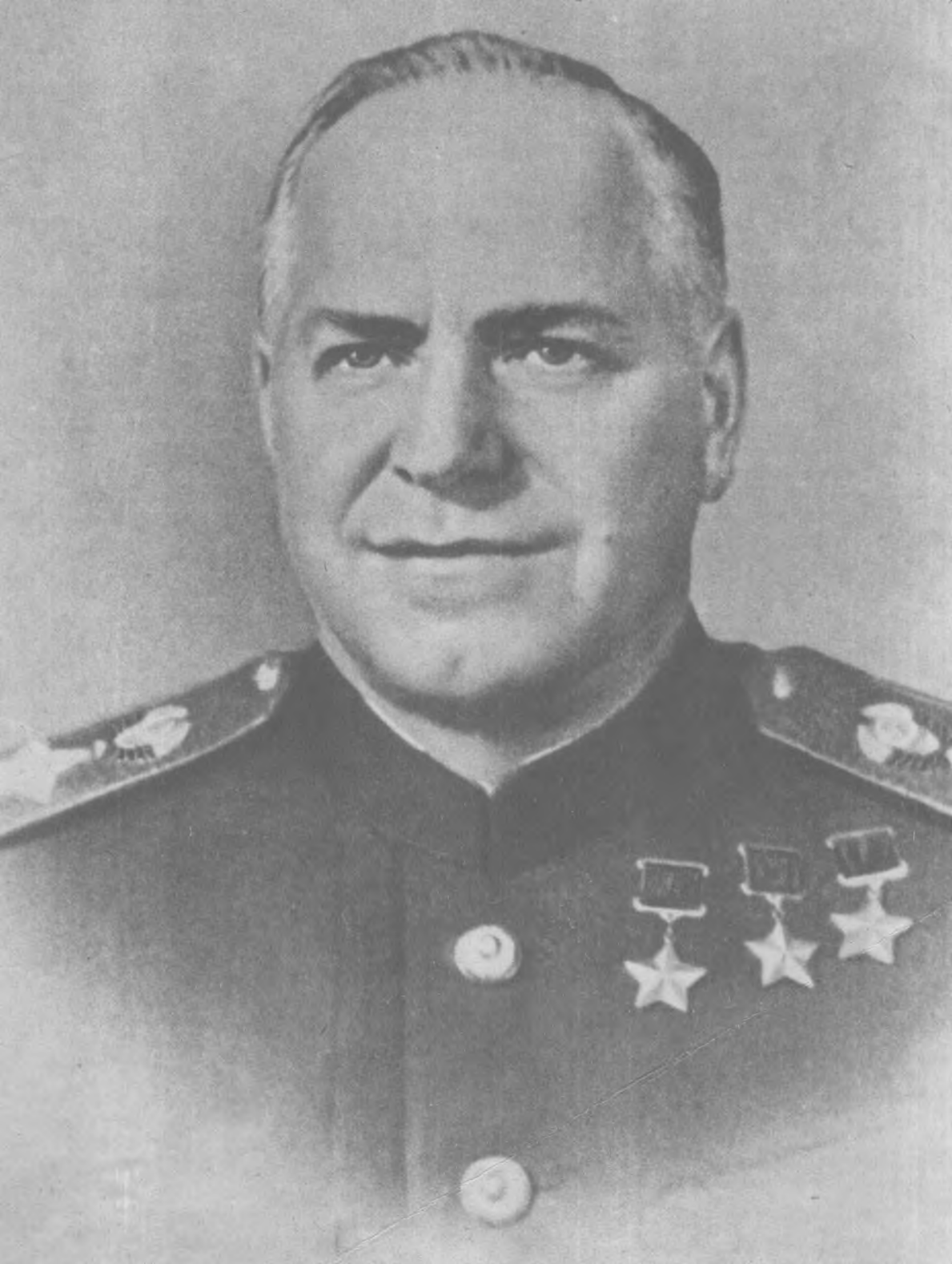
У похилому віці люди не люблять фотографуватись, але я знаю, як багато людей хотіло б зустрітись з Жуковим «бодай на п'ять хвилин». Інколи він не міг відмовити і, перемагаючи хворобу, виходив з наріжної кімнати лісового будинку до вітальні. Як правило, поміж гостей завжди знаходився хтось з фотокамерою. Жуков зітхав, але корився... На цих останніх знімках він дуже спокійний, по-старечому лагідний. Та все ж і тут ми відчувасмо колишній характер, характер людини незламної волі, рідкісної мужності, величезної душевної сили, характер людини-переможця.

Якщо не помиляюся, останнім знімав Георгія Костянтиновича кореспондент «Правды» Євген Халдей. Він приніс із собою знімки 45-го року: палаючий Берлін, підписання акту перемоги в Карлсхорсті. Жуков роздивлявся знімки дуже схвильовано. Таким він і лишився на останній із своїх фотографій. Він задумливо дивиться повз великий аркуш паперу, на якому солдати, що стоять біля рейхстагу, стріляють у повітря з автоматів...

Кращий із багатьох зніmkів я вибрав без вагання. Ось він на цій сторінці. Жукову п'ятдесят років. Прекрасне обличчя людини в розквіті сил і в мить найвищої слави. Є портрети маршала в мундирі з

усіма нагородами. Гарні портрети. Але ми вибрали цей. У ньому немає парадності. У ньому більше, ніж на будь-якій іншій фотографії, видно характер людини, що пройшла славетний шлях від селянської хати до Народного Маршала.

Знімок цей зроблено в квітні 1946 року, можливо, саме в ті дні, коли Жуков повернувся до Москви з Німеччини на пост Головнокомандуючого сухопутними військами армії. На жаль, нам не відомий фотограф, що зафіксував образ дорогої нам людини. Але, можливо, він відгукнеться? Хотілося б знати, як, за яких обставин зроблено фотографію, яку, до речі, сам Жуков теж вважав вдалою.

Зараз ви прочитаєте листи-щоденники солдата Адольфа Павленка. Моя робота як журналіста полягала тут лише в дбайливому читанні чималої папки паперів, надісланих мені з проханням «уважно подивитися».

З великим хвилюванням читав я поруділі від часу листи, вибираючи з них найсуттєвіше. Виштов невеликий за обсягом, але, здається мені, переконливий людський документ, живе свідчення пережитого на війні.

Автор мимоволі залишив нам і свій портрет, свій образ людини чистої, чуйної, пристрасно закоханої в життя.

Адольф Павленко виріс на Україні, в родині сільських учителів. Батьки, які мріяли в двадцяті роки про світову революцію, назвали сина німецьким ім'ям, але зверталися до нього в родині на український кшталт — Доля. Після школи Адольф Павленко вступив до Київського університету на фізичний факультет. Тут його і вистала війна. Все, що було потім, видно з його щоденника. Листи він посилав батькові, евакуйова-

ному до Уфи. Мати і брат перебували в цей час на території, захопленій ворогом. До зустрічі з матір'ю син не дожив, хоча часто думав про цей день і дуже його чекав.

Можливо, тільки материнська пам'ять зберігала б образ цього хлопця. Скільки таких полягло від Бреста до Волги і на зворотному шляху — від Волги до Берліна! Про кожного окремо не напишеш. Але тут ми маємо справу з випадком, коли сама людина розповіла про війну, про свій час і про себе. В солдатському окопі Адольф Павленко вів щоденник. Справді, мабуть, так слід назвати його регулярні листи з війни. Солдатський мішок — ненадійне місце для аберігання записів. Адольф Павленко посилав їх батькові. І от сьогодні, більш як через тридцять років, ці листи в наших руках.

Ті, хто пережив війну, не можуть без хвилювання дивитися на солдатські трикутники зі штампамі польової пошти і військової цензури. Через відсутність паперу Адольф Павленко писав на обгортках концентрату гречаної каші і солдатської махорки, на уривках бойового листка. Напінаатерті літери. Сліди окопної землі і води. Заклеєні листи м'якушкою хліба або милом. Перед нами людський документ, цінність якого особливо велика тому, що дуже мало людей на війні знаходили сили і час, щоб вести щоденники.

Писав Павленко уривками, але регулярно до останнього дня. Його щоденник — це підвідоме прагнення бути літописцем свого часу, наслідки роздумів, спосіб зберегти ав'янок в життjам, від якого відірваний війною. Писав він

про те, що бачив і почував. Інколи бачити можна було не далі, аніж за сто кроків від окопу. Але нам разом із спогадами про війну великих командирів дуже важливо знати, як воював, чим жив, про що думав в окопі простий солдат-кулеметник.

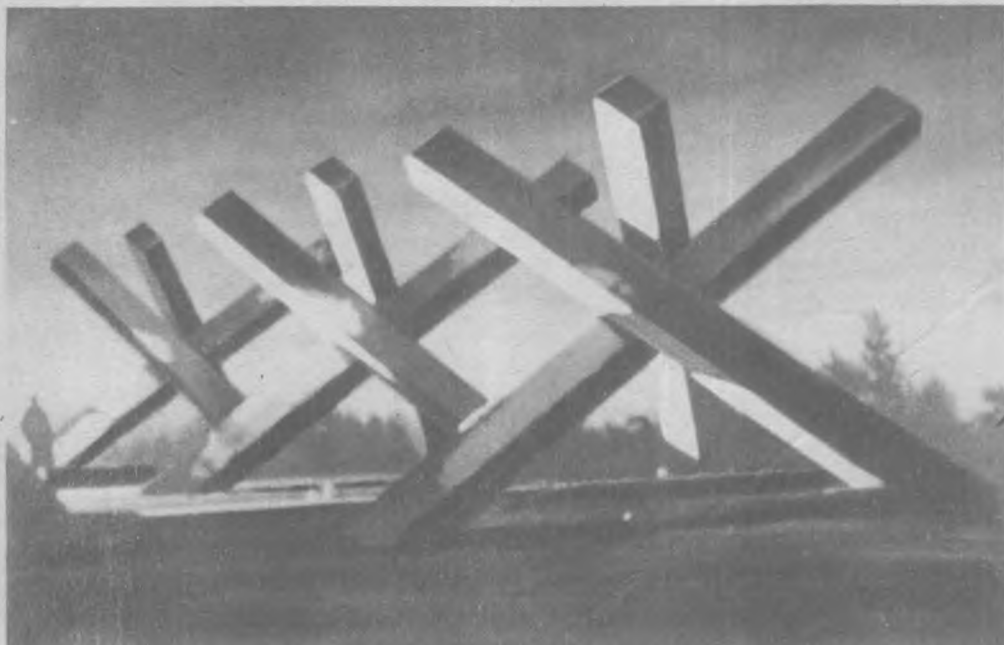
З братом Адольфа, Владиславом Павленком, ми прочитали листи і дбайливо вибрали все, що може становити сьогодні для нас якийсь інтерес.

У щоденнику ви побачите: Адольф Павленко і на війні залишався трохи студентом. Цим він вирізнявся, певно, серед товаришів по окопу. Але це вже й солдат, що з усіма порівну розділив тягар війни. Він щодня бачить смерть, хоронить товаришів, з якими їв з одного казанка. І воює.

На рубежі війни.

Солдат не встиг чим-небудь уславитися. Він просто чесно воював. Не завжди він вірив у можливість лишитися живим, але навіть у найважчий час вірив у переможне закінчення війни. І був він зовсім молодий.

Читаючи листи, я згадав пісню: «Мальчишки, мальчишки, вы первыми ринулись в бой, мальчишки, мальчишки страну заслонили собой...» Перед нами один із цього племені. В перше воєнне літо студентом-першокурсником він їде копати окопи під Києвом, пізнає муки воєнного відступу, йде добровольцем в армію і стає кулеметником зенітного взводу. Вчорашній хлопчак випиває повну чашу солдатських знегод. У щоденнику ми це добре відчуваємо. І здавалось би, особистість людини

мусить загубитися, розчинитися у вогні. Ба ні! І на війні людина зберігала свій внутрішній світ, переконання, навіть звички. Солдата Павленка радує небо, життє колосся, що хилиться в окоп, він жадібно чекає листів, близько до серця бере газетні новини. Він безперестанку просить: надішліть книжки. (І дивно: з далекої Уфи польова пошта приносила книжки в солдатський окоп!) Людина на війні роздумувала, вірила, мріяла і росла, в окопі вона пізнавала мудрість і призначення життя. «Кіби я дивлюся на ниву, у мене виникає невтримне бажання на весь зріст відкрито стояти серед поля і працювати, віддавати йому всі сили. Але, гай-гай, голови вище бруствера не підведеш...» — це рядки із щоденника.

Очима Адольфа Павленка ми бачимо солдатський побут і будні війни. Нам, що живуть у мирному теплі, важко зараз уявити, як це можна багато діб підряд сидіти в окопі, наповненому водою, як вціліти, коли кожний метр землі переораний снарядами? Стриманий, без зайвих барв і вигуків, репортаж з лінії бою переконує нас: людина все може стерпіти і перемагає, якщо захищає святу справу.

Читаючи щоденник, ми ніби перебуваємо на невеличкому плацдармі війни біля зенітного кулемета. Але ми все ж таки відчуваємо і велику воєнну годину. За думками солдата, за прикметами воєнного побуту ми відчуваємо: це тривожний 42-й. У 43-му ми бачимо: солдат подорослішав, змужнів, і все життя з великою кількістю дрібних окопних прикмет засвідчує про великі зміни у війні.

Але до Берліна було ще далеко.

Солдат Павленко в 43-му році побачив лише світанок нашої перемоги. Він був одним з багатьох, які не дізналися про кінець війни. Але до нас долинув голос солдата. Надзвичайно чистий голос людини, що боролась і любила, мислила і мріяла. Нагадуємо: він жив усього лише двадцять років...

Загинув Павленко на Калінінському фронті в боях за Невель.

1942 рік
4 серпня

Моя адреса: Польова пошта 1526, взвод ППО.

На нашій ділянці зараз тихо, і дивно, що десь на півдні точаться запеклі бої. Живем у бліндажах, викопаних у землі і укріплених від мін. Як тривога, біжимо до кулемета. Я зараз командир відділення (сержант), і в моєму підпорядкуванні обслуга зенітного кулемета.

Ми на Воронезькому фронті. По той бік Дону — німці. Погода в нас гарна, хліб стоїть, сонячно. Крім їжі з польової кухні, варимо картоплю. З кулеметом зайняли позицію в соняшниках.

Замість тиші почалися жорстокі бої.

П'ятий день наш взвод перебуває на передовій. Дехто вже загинув, кількох поранило. Одного хлопця я цілу ніч тягнув до переправи.

Повернувся до наших — їх також лишилося двоє. Важкі передчуття.

24 серпня

Над листом до вас згадав викладачів, нашу групу, згадав чомусь танго «Твої листи» на старій платівці, яку ми прокручували в на-

шому милому куточку на четвертому поверсі...

Суворо шумлять верхівки сосон, а внизу тихо. Не вмовкають бабки. Коли не падають міни, начебто і війни нема. Інколи міна чогось не вибухає, тоді робиться якимось неприємно (удар, а вибуху нема) і чекаєш, коли пролунає новий свист і розрив...

Уві сні бачив багато яблук. Це тому, певно, що день у день — пшеничний суп і сочевичний відвар... Які вісті про університет?

30 серпня

Поступово насувається осінь. Уранці над Доном лежить такий туман, що не видно протилежного берега. А вдень на сонці виблискують крейдяні схили — вздовж берега звивається залізничний насип.

14 серпня визволяли один населений пункт (якщо уважно читати зведення, то це пункт К¹ південніше Воронежа) і завдяки «умілому» командирові попали під перехресний вогонь наших і німецьких автоматників... Увесь час проти нас діяла німецька дивізія, а зараз прислали полк есесівців. Самовпевнені. Наступали карбованим кроком, у розстебнутих шинелях, з краватками. Трьох узяли у полон. Вони все розпитували у наших конвоїрів, чи далеко до Волги. Кажуть, що Гітлер обіцяв їм кінець війни, коли вийдуть до Волги.

Добре діє наша «катюша». Батарея з'являється двічі або тричі на день. Здригається земля. В густій хмарі чорного диму блискають язики полум'я. І тут же на німецькому боці грім вибухів, усе падає. Полонені угорці кажуть, що

вони не бояться наших гармат і літаків, але бояться «катюші». При цьому угорці кладуть три пальці лівої руки на п'ять правої, і виходить наша восьмиствольна «катюша»...

2 вересня

Наше нове місце за кілька десятків метрів від Дону. Фронт на тому березі. Кулі до нас залітають увесь час. Неприємно, але звикаємо.

Горить населений пункт на протилежному березі. Від цього містечка нічого не лишилося. Бій за нього триває вже три місяці. Я був у містечку: зруйновані будинки, розбита залізнична колія, скрізь валяються черепки від домашнього начиння. Жодного мешканця. Лише коти чомусь не залишили містечка. Інколи раптом чуєш: «Няв!» І стає моторошно...

Вечорами в наших куцах розпочинається життя. Приїжджають підводи з продуктами, кухні, поранених евакуюють у санчастину. Галасують старшини — розшукують людей із своїх підрозділів, сперечаються іздові, наша братія ділить цукор і сухарі, хтось кашляє, скаржиться, що старшина не привіз махорки... І раптом спалахне ракета, кинута нашим або німецьким літаком. Тоді увесь рух замирає, люди ховаються в куцах, а якщо хто ловить гав — з усіх боків чути таку художню критику, що винний падає і, здається, навіть дихати перестає. Але згасла ракета, і все знову, немов у мурашнику, заворушилося, зарухалось...

А вдень сидимо в окопах. Останнім часом ведемо винищувальну війну з вошиами. Збираюся поголити голову — все-таки менше буде для них схованок.

¹ Коротяк.

Вранці, коли будь-який рух маскується туманом, ходимо по воду до Дону, робимо запаси на цілий день. Вода тихо-тихо тече кудись униз. Часом скинеться риба, свисне в повітрі кулик або плюхнеться об воду куля...

Інколи зустрінеш друга, з яким давно не бачився, привітаєшся: «Живий, Миколо! Здоров, друже...» Радісно на душі стає, розговоришся, згадаєш щось добре або погане, разом пережите. А потім він іде в один бік, ти — в інший і думаєш: «А чи зустрінемося ще?..»

7—8 вересня

Три жорстокі атаки, які ми відбили. Багато поранених. Порушився поштовий зв'язок, тому одразу одержав три листи. Посилаю свої. Конверти я навчився клеїти милом або хлібом — гарно виходить! Увесь вечір не втихав дощ. Зараз, о 12 дня, тепло. Від наших плащ-наметів стовпом піднімається пара, просушуємо онучі.

Учора бачив автоматників, наданих нашому полку. Вони йшли один за одним мокрою землею в плащ-наметах. Подумав: їм би ще читати «Пионерскую правду». Щоправда, я й сам такий же жовторотий, як ці хлоп'ята. Але я вже обстріляний...

Вночі сталися події, які в звеченнях звичайно зображують так: «Після запеклих боїв з переважаючими силами ворога, в ході яких ворог зазнав значних втрат, наші війська відійшли на нові позиції...»

13 вересня

Останнім часом безперервно кочуємо з місця на місце. Зупинились — одразу копаємо окопи і перекриваємо бліндажі. Всі ми так

звикли до окопів, що, коли опиняєшся сам у полі чи селі, стає якось моторошно — все думаєш, куди сховати голову.

Самопостачання іде на повний хід, немов у лісових звірят. Ідеш лісом і бачиш, як хлопці варять гарбуз, картоплю, уминають зелені помідори. Це все — додаток до пайка (вісімсот грамів хліба, вісімдесят грамів крупи і двадцять грамів цукру на день). Але, на жаль, на навколишніх плантаціях картопля вже кінчається. І найголовніше — немає солі. Мені довірили зберігати маленьку торбинку з сіллю. Але хтось її «позичив». Розлючений взводний мало мене не пристукнув.

Багатьох товаришів і друзів уже немає серед живих, уже не побачитися з ними. Сумно дивитися на трикутники листів до одного з них. Пише дівчина. А хлопця вже три тижні немає на землі...

16 вересня

Холодно. Вночі загортаюся в плащ-намет, все одно прохолода заповнює всі щілини і щипає, щипає... У мене на лівій руці прилаштувався здоровенний чиряк, від якого рука невимовно ние. Не завадило б перев'язати, але нічим. Є один індивідуальний пакет, але я бережу його для важливішого випадку. В ротах один пакет видають під розписку на п'ять бійців, проте це не так уже важливо.

Запасаємось теплим одягом. У вогнетій роті я бачив хлопців з величезними речовими мішками, а деякі несли під пахвою валянки і кожухи. Небачене багатство! Кінчилося тим, що наш капітан викликав їхнього командира для уточнення: що це за армія і звідки все це?

Регулярно одержуєм газети — місцеві, фронтові і центральні. Довідались, що справи на Кавказі кепські...

Я, як і раніше, перебуваю у взводі ППО. За штатним розписом нам належить мати три вантажні автомашини і три великокаліберні зенітні кулемети. Але ми маємо поки що «максима» із зенітним прицілом. Увесь час бої. З 15 хлопців лишилося тільки семеро.

27 вересня

Тепер нас лише двоє. Що-небудь трапиться — взвод ППО перестане існувати. Живемо на волосині від можливих подій, але все ж ми двоє — поки що взвод.

Нещодавно за завданням командира полку, майора, був у тилу. За 40 кілометрів од фронту в селі слухав воронезьких артистів. Справжнісіньке диво! Виконували «Турецький марш» Моцарта, «Неаполітанську пісню» Чайковського. Цей день згадую увесь час. Піднімається дух, серце сповнюється вірою в перемогу і в можливість лишитися живим на цій війні...

Роздобув 12 листівок, а то хоч на лобі пиши. В один батальйон прийшов лист, написаний на березовій корі! Мистецтво чи трагедія?..

Сьогодні прогавили німецький літак. А могли б збити. Тут під бомбами пізнаєш радість, яку неможливо описати, коли бачиш, як падає з димовим хвостом «юнкер».

Дивно. Повернулося майже літнє сонце. Із розколин у соснах, поранених осколками, тече живиця. Крапля повільно розбухає, збільшується в розмірах. І зривається в безодню. Падає мені на папір або на землю біля пенька.

Мабуть, і життя наше — немов оця крапля живиці...

Регулярно одержуєм газети і листи. Але нашому взводу газету не дають — «вас тільки двоє». Прочитав учора про обстановку в Сталінграді. Тривожно. Кому думалося, що німці пройдуть до Волги...

...Кінчається олівець. Ледве в руках тримаю. А де дістати новий, не маю уявлення.

5—8 жовтня

Жити починаємо помітно заможніше і домовитіше. Розширили бліндаж, обшальювали, зробили підлогу, поставили грубку. Інтендант шукав навіть діжки для огірків. Мене дуже цікавить підручник з німецької мови. Чи можна його одержати поштою?

Скоро підемо в лазню — це наше свято.

10 жовтня

Сумна історія з поповненням — учора вранці дали нам людину, а надвечір забрали і відрядили в 3-й батальйон. Погані справи.

В сусідньому хуторі, де перебувають наші тили, йде заготівля сіна і просяної соломи на зиму, квасять капусту, споруджують бліндажі для коней. Селяни копають ниву лопатами і засівають. Хоч як важко, але люди тримаються.

11 жовтня

Вчора одержав два листи, один із запасом паперу. Скарб! Нашим хлопцям поштою інколи надсилають бандеролі із зошитами, згорнутими в трубочку, а одному навіть приходиться з Бревана газета вірменською мовою.

Розв'язував сьогодні задачу на політ снарядів у повітрі і прийшов

до рівняння. Чи можна його розв'язати? В листі зробив запит своїм університетським викладачам, Треба збивати літаки...

Готувалися зимувати на Дону — і раптом вночі знімаємося з фронту і здійснюємо важкий сорокакілометровий перехід. Страшенно зморився. Головне — кулемет. Доки прилаштував його на підводі, чимало набігався, лаявся, провадив переговори з усіма особами, починаючи від рядових і закінчуючи майором. Найближчої ночі, мабуть, вантажитимуть в ешелони. Подейкують різне. Виходячи з пайка, іхатимемо не менше восьми діб.

18 жовтня

Станція Обловка за сто кілометрів від Тамбова. Доки їхали, за вікном бачив розбиті будівлі, вирви від бомб, зруйновані залізничні колії...

Зараз сиджу в кімнатці у чергового по станції. Мимоволі слухаю прості розмови. Сюди, на станцію, возять цукровий буряк — продукт завбільшки з морквину. Воронезькими і тамбовськими степами переїжджаємо, здається, на другий фронт.

5 листопада

Перебуваємо недалеко від витоків великої російської річки. Стоїмо вже дві години. З вагона видно замерзлі калюжі й озера. Зима. В ешелоні, що проїжджав через станцію, бачив земляків з України.

15 листопада

У нашому взводі великі зміни. Одержали поповнення. Прибули

нові люди. Одержали також: два нові автомобілі і великокаліберні зенітні кулемети. Тепер ми сила... Попереду фронт. Третій мій фронт. Перший під Червоним Лиманом, другий — Воронезький, і ось тепер...

25 листопада

Фронт. Наш полк у наступі. Вчора і сьогодні — безперестанний вогонь...

28 листопада

Одразу тринадцять листів! Від рідних, від друзів. Листи тут, на краю життя, — найбільша радість. Дорожче від хліба, дорожче від махорки,

10 грудня

Населений пункт М. Три дерев'яні будівлі, по саму зав'язку набиті людьми, дві лазні часів Петра I. Земля навколо ретельно скопана нашими солдатськими лопатами. Чорні, важкі хмари низько пролітають над землею. Але ми радіємо з них. Вони ховають від «юнкерсів» і «хейнкелів». Часом оживає батарея, що стоїть поряд з нами. В такі хвилини тремтить земля і тривожно б'ється серце. Окопи переднього краю за кілометр від нас,

Атакуємо звичайно надвечір. Вогонь і гуркіт. Стріляють танки, гармати, гвинтівки і кулемети. Дорогою один за одним ідуть поранені. Двох сьогодні бачив на санях. Один важко стогнав. Другий турботливо поправляв солону під його головою,

16 грудня

Нестійкий калінінський клімат, Учора дощ, а сьогодні мороз. Чисте небо, світить сонце. Безугавне

Адольф Павленко.

гудіння літаків. Це наші Іли і німецькі «месершміти». Повітряні бої точаться безперервно. Оповіти полум'ям, падають і наші, і німці. Нашому кулемету є що робити. Проте вчора скоїлося нещастя — у затворі зламався викидач. Доки розібрали (в такий мороз!), доки збігав у боепостачання, пролетіло багато німецьких літаків, і ми нічим не могли допомогти нашим товаришам. Сьогодні кулемет, як годинник... Одержав підручник німецької мови.

25 грудня

Наше життя іде нормально. Нічого не чути, окрім гуркоту бою, що триває. Дим, язика полум'я. Всі села навколо спалені. Самі фундаменти і обвуглені пеньки стирчать з-під снігу.

*1943 рік
1 січня*

З Новим роком! Моє вітання запізниться, але краще пізно, ніж ніколи. Святкували вчора — сто грамів горілки, пшеничний суп і пшоняна каша, деренчання патефона з командирського бліндажа. Та було щось і радісне. Щось уже почало розвиднюватися попереду...

9 січня

Збили два ворожі літаки!

19 січня

Сьогодні стало відомо, що Сталінград тепер зовсім наш. Це чудово. Це чудово!

28 січня

Вчора німець прицілювався прямо в нас. Кілька снарядів упало в шаховому порядку біля машин. Але ми не ушкоджені. Одержали декілька книжок — чийсь подару-

нок фронтовикам. Хлопці одразу розподілили: «Це читати, а це на розкур».

У нас новий командир взводу з Рубіжного, добрий старий з вусами Тараса Бульби. Герой Радянського Союзу. Вчора вночі були в лазні. Йти довелось далеко, завірюха, вітер, але викупались добре. Паперу, як і раніше, немає. Пишу на обгортці пшоняного концентрату. І ще прошу: чи не можна де-небудь дістати інструкцію по кулемету ДШК-12,7 мм? Хочу сконструювати прилад для визначення відстані до літака. В зв'язку з цим потрібні також таблиці тригонометричних функцій. Якщо можна, надішліть.

11—15 лютого

Настрій чомусь сумний. Раптом захотілося побачити вас усіх разом живими. Але як далеко від вас ці пустельні калінінські пагорби! Сліпуча білізна снігу, холод і смерть. Зараз піду до командира і попрошу зведення Інформбюро. Ще далеко до Полтавщини, проте вранці чув, що в Харкові точаться вуличні бої.

1—15 березня

Передова. Живемо, наче кроти, не перестаючи копаємо окопи і бліндажі. Увесь час світять ракети і чути кулеметний дріб.

Читав надіслану вами «Розвиток поглядів на будову сонячної системи». В розділі «Кеплер» не в усьому розібрався. Читаю, правда, хвилинними уривками. Я радію, що не втратив цікавості до світу. Мені здається, цікавість ця навіть загострилася. Те ж саме постерігаю і в товаришів. Жадібно чекають на листи. Просять розповісти про прочитане. І це тоді,

коли кожного з нас першої-ліпшої миті може наздогнати куля чи осколок. Вчора поховали зв'язківця. Пагорбок і березовий стовпчик. Не хочеться вірити, що й твоє життя закінчиться так само.

25 березня

Трохи просунулися вперед і закопуємось у землю. Пальці рук дерев'яніють, і болить спина. Зробили два уколи проти висипного тифу.

Одержав листи. Читаючи їх, дуже чітко уявив собі нашу довоєнну хату. Захотілося розкрити книжкову шафу, пробігти під вербами на хутір Ківшики, викупатися в Ташані. Як це все нездійсненно далеко!

Особливих новин немає. Читали виступ Черчилля. Всі наші солдати й офіцери задоволені відвертим словом прем'єра. Але взагалі через другий фронт ми цих друзів-союзників згадуємо так, що їм, мабуть, кається.

...Ми тепер у погонах! Кажуть, вони мені до лиця, навіть командир взводу це помітив. Тепер нашого брата солдата не впізнати! Підтягнені, охайні. Начебто зовсім не ми під Воронежем зашивали перепрілі від поту гімнастерки.

1—3 квітня

Весна принесла воду і багно. У вибалках — море води. Дороги перетворилися в суцільне болото. Робимо у наших кротових норах складну систему водостоків. У всіх бліндажах на середині викопано ями, куди збирається вода. Воду з цих ям доводиться безперервно черпати казанками. Від такої роботи пальці задерев'яніли, потріскались, погано тримають олівець, навряд чи будуть слухня-

ні, коли доведеться розбирати кулемет. Але погода розподіляє свої блага порівну між нами і німцями. Мовчать. Теж, мабуть, воюють з водою.

7—12 квітня

Після вчорашнього бою вирішили трохи погрітися і просушитись. Розтопили грубку. Але це було необачно. Німці, орієнтуючись, певно, на дим, випустили по нас кілька мін. Три міни вибухнуло просто в ході сполучення. Одна метрів за два від мене. На щастя, я був у бліндажі, і осколки мене не зачепили. З моїх онуч стало решето.

У нашому взводі новий командир з Алтайського краю. На фронті вперше і під час вчорашнього артнальоту особливої хоробрості не виявив.

13 квітня

По нашій сопці можна вже пройти, не застрягаючи в грязюці. Зробив сонячний годинник. На подив моїх товаришів, він повідомляє нам час у повній відповідності з командирським годинником.

Дуже зацікавились повідомленням про створення комісії щодо розслідування злочинів фашистів. В комісії два митрополити. В списку варварських руйнувань згадуються собори і церкви. Підтверджуються чутки про відкриття церков. Цікаво!

14 квітня

Погожий день. Приємно дрімати на сонці після важких нічних робіт. По тілу розливається незбагненна легкість, і утверджується гаряче бажання жити і жити. Сьогодні вітер розгойдує дроти на ви-

лілих стовпах. Вони тривожно гудуть, і в пам'яті зринають уривки спогадів. Мені вже скоро двадцять. Пригадую шкільні роки. Університет. Чомусь утверджується відчуття, що не зміг я взяти всього, що належало, від цих двадцяти років, що так швидко, дуже швидко проминули. Уже два роки воюємо. Звикли. Ніхто не скаржиться. Вже вкотре згадав учора Короленка: «А все-таки попередю вогники...» Твердо переконаний, що після війни ми знову житимемо бурхливим, щасливим життям. Добре було б і мені до цього життя дожити. Зустрітися з матір'ю, батьком, братом...

1 травня

Доброго здоров'я, дорогий батьку!

Знову Травень! Вдруге за час війни зустрічаю це колись таке радісне свято. Я зараз сиджу в бліндажі. В кутку стоїть залізна грубка. Тут у нас холодно. Північний вітер вдирається крізь двері, запнуті наметом. Інколи туге повітря підхоплює полу шинелі і піднімає її над голесою. Але все-таки травень! На пагорбах приємно зазеленіла озимина. Ці крихітні поля нагадують мені знову незорі українські степи, що буйно зеленіють у цей час. Коли я дивлюся на ниву, у мене виникає невтримне бажання на весь зріст відкрито стояти серед поля і працювати... Але, гай-гай, голови вище бруствера не підведеш...

Поки що все. З нетерпінням чекаю листів.

Твій син.

До листа додається задача на політ снаряда, схема і рівняння. Просить допомогти розв'язати.

Вночі ми пройшли вперед приблизно на кілометр. На місцевості, яка раніше була непрохідною через перехресний вогонь, проторуються стежини, п'утивці, рушила перша підвода з кухнею, їздовий, обережно ступаючи (міни на кожному кроці), мов гусак, випростуючи ноги, веде коня за вуздечку; кінь, немовби відчуваючи небезпеку, нашорошив вуха і не поспішає виконувати волю господаря.

Пройшли сапери з лопатами робити проходи у мінних полях, а поряд група бійців поспішає на передову з ящиками патронів і мін. Вибалком прошкують санітари і несуть пораненого, при пошесті міни він щоразу підводиться на ношах.. Укріплюємо нову лінію.

10 травня

«О, Павленко, тобі знову гора листів!»— з таким вигукком звичайно передається мені пошта. Дякую вам! На фронті лист для людини — найбільший скарб. Одержав також переказ на 150 карбованців. Але це даремно. Гроші тут ні до чого, навіть олівця ніде купити. Найщиріша подяка за поезії Пушкіна. Читав з насолодою. Подумалося: десь є зараз не тоне-сенська книжечка, як у мене, а величезний том Пушкіна. Мені здається, читав би і щоразу без перепочинку. Чомусь дома у мене зовсім не виявлялося нахилу до літератури. Може, я до ладу не розумів, що таке література і як багато може вона дати людині...

Небо вкрите легкими білими хмарками, лагідно гріє сонце, співають птахи. Немов і немає війни. Але варто обернутися, і радісний

настрій одразу ж зникає — за півкілометра від мене німці.

2 червня

Уже червень. Два роки війни. Для мене мовби вчора було літо 1941 року: іспити в університеті, спорудження укріплень під Києвом, важкий перехід на Схід, зажура за братом і мамою.

Її очі і зморшки весь час переді мною. Невимовно велике бажання побачити рідних, розкиданих по білому світу. Незабаром 22 червня, а за цією датою скільки ще буде подій...

Удень стрілянини майже не чути. І лише вночі строчать кулемети. Але це ненадовго. Це затишок перед бурею.

5 червня

Тут було колись село — точніше хутір на три-чотири садиби. Тепер на їхньому місці купа попелу, але крихітне поле дозріваючого жита свідчить про те, що тут жили люди і думали про свій хліб.

Траншея нашої оборони тягнеться саме впоперек житнього лану. Я сиджу на самому дні траншеї, і на мою голову схиляється кілька житніх колосків. Жито вже починає колоситися. Бачу перші ріденькі білуваті колосочки, а на самому краєчку траншеї гойдається на вітрі синя квітка...

Настрій невеселий. Сьогодні вночі кількох наших було поранено, і я залишився б сам, але дали солдата. Хлопець із роти зв'язку. На передовій не був. Кулемета, здається, ніколи й не бачив.

6—8 червня

Була злива. Кожна ямка наповнена водою. Комарині полчища гризуть обличчя і руки.

Всі гроші-віддав у «спільну шапку». Вчора вранці загинув наш товариш. У нього вдома, притому в місті, лишилося шестеро дітей. Надішлемо гроші. Напишемо листи. Уявляю, яке горе прийде в цю родину...

15 червня

Стрільянина не посилюється навіть уночі. Від німців нас відокремлює балка, поросла кущами, за нею — окопи. В темряві туди під'їжджають підводи. Чути, як торохтять колеса, хтось розмовляє, сперечається, кричить — Ганс і Фріц виясняють стосунки.

Цвіте шипшина. Природа чомусь розбуджує спогади. Знову до найдрібніших подробиць згадав розлуку з мамою. Вона була в чоботях, легенькому осінньому пальті і з моїм речовим мішком за плечима. Ми важко підіймались крутою дорогою на узгір'я, звідки наша хата ледве даленіла на обрії. Мама не зронила жодної сльозинки навіть тоді, коли наші погляди востаннє зустрілися в страшній безнадії.

21 червня

Незважаючи на розвиток фронтових подій, не викидаю з допоміжної кишені протигазової сумки книжок. Пушкін для мене зараз — настільна книга. (Цікаво звучить стосовно до траншеї: настільна). Вивчив напам'ять кілька поезій — немов у початковій школі!

23 червня

11 година вечора. У нас вечерея, потріскують дрова у грубці. Мій сусіда доїдає суп, акуратно ріже хліб скибочками і з надією поглядає на казанок з чаєм — йому на пост. Другий завів пісню «Розпря-

гайте, хлопці, коней». Українських слів у ній лишилося менше третини, решта — щось середнє між воронезькою і калінінською вимовою. Дивно, як це мирна пісня прижилася на війні. Я слухаю її, мабуть, у тисячний раз...

Знову пишу після обстрілу. Вечеря була обірвана вибухом. І почалося... Бліндаж ходив ходором, хоча на ньому метр землі й каміння. Крізь двері виднілися стовпи землі і диму. Осколки свистіли і падали на землю. При кожному такому звукові у грудях з'являлося неприємне холодне відчуття, немов на гойдалці у найвищій точці.

Всі розбіглися по траншеях — було ясно: після артпідготовки німці рушають у наступ. Ми з товаришем, вибравши мить, перебігли відкрите місце і звалилися в траншею. Згори посипалася земля, трава, подрібнені стебла жита, вузький прохід наповнився димом і згаром. Проповзли на вогневу позицію. Гуркіт. Димляться вирви. Над усією балкою піднявся багатометровий шар диму. Непроглядна каламуть. Не видно навіть зброї в руках.

Перед траншеєю стояла молочна порожнеча, із-за якої, ми чекали, з хвилини на хвилину з'являться німці. Але атаки чомусь не було. Гуркіт почав затихати, лише поодинокі вибухи стрясали повітря. Проте у вухах ще довго гуло, а дим розвіявся лише над ранок.

Зараз тихо. Але в сусідів бої. Здається, пішли в атаку. Натужно ревуть танки. Певно, скінчилася тиша.

1—4 липня

У нас дощі. Змінився з поста, сиджу в бліндажі, читаю газети.

Тепер уже, очевидно, ні в кого немає сумніву в тому, що держави осі своє відспівали. Не ясно лише, коли настане фінал і хто з нас побачить цей щасливий день... Пошарпав надісланий вами задачник з повітряної стрільби: вирізав тригонометричні таблиці, залишив деякі сторінки, а решту віддав хлопцям на куриво.

6 липня

Бої. Про нашу висоту повідомлялось у зведенні Радінформбюро від 25 червня: «Гвардійці відбили всі контратаки ворога і дали утримують захоплені ними позиції». Висота зробилася чорною. Східний скат у наших руках. Західний тримають німці. Артилерія б'є з обох боків. Сопка перетворилася в переоране поле, і не одну тисячу осколків засіяно там.

Дивлюсь крізь бінокль на першу лінію. До неї метрів вісімсот — дев'ятсот. При світлі ракет видно, як клубочиться дим, перебігають люди, в різних напрямках летять довгі пунктири трасуючих куль. Серед моря вогню непорушно стоять два підбиті танки, начебто не розуміючи, що сталося. Один з них закляк у сумній позі, і колись грізна його башта немічно схилилася набік. Виднокруг оздоблено намистом спалахів і пострілів усіх систем артилерії, а повітря переповнене завиванням мін і снарядів.

Справжнє пекло. І серед цього пекла живуть люди! Ось що означає коротке офіційне зведення — «на фронті нічого суттєвого не відбулося»...

Вранці наші захопили всю сопку, а надвечір, дивись, німці знову де-небудь пролізуть. І так без кінця, без краю. Старший лейтенант

сказав: «Так, хто вийде звідти живий, то щаслива людина»¹.

17 липня

Розвідка взяла двох «язиків». Молодий німець, радист, тикав нашим курцям сигарети і все повторював: «Гітлер капут». Другого ще не розпитували — трохи пом'яли при транспортуванні через лінію фронту.

Тиша. Фронтіві справи визначає погода. Обложні дощі. Онучі мокрі, далі нікуди, і сушити ніде. Проте настрій чудовий і бойовий дух на рівні.

1—5 серпня

Встановилася погода. Навіть тут, під самим носом у німців, починаються жнива. Вже де-не-де видніються на полі копи.

7 серпня

Всіх нас охопив величезний ентузіазм у зв'язку з наступом наших військ і звільненням Орла і Белгорода.

У нас тиша. Сьогодні я навіть викупався по-справжньому — заліз у воду і скупався. Дивина!

Зник олівець, безповоротно і невідомо де. Відчуваю себе мільйонером, що збанкрутував. Добре, що був у кишені «НЗ» — огризок завбільшки з палець.

Живемо великими сподіваннями. Кожне зведення тепер радує. Дорога Батьківщина незабаром буде вільною.

12 серпня

Одержав кілька листів і книжку «Хлопець із Парижа». Не над-

¹ Йдеться про бої за висоту «Пресняковська» на 240-му кілометрі залізничної колії Великі Луки — Невель.

силайте нічого зайвого. Багато які книги викликають тут подив і навіть підозру. Одна високопоставлена особа навіть запитувала в мене: «Скажи, навіщо тобі надсилають такі книжки?»

Дуже радують наші справи під Харковом. Два роки не минули даремно. Навчилися робити і «оточення», і «кліни». Сьогодні газет іще не читав, але, кажуть, звільнили Охтирку, Краснокутськ, Лебедин. Я уявляю і без карти: Краснокутськ — приблизно за 100 кілометрів на захід від Харкова, а Охтирка — 150. Отже, біля Харкова напівкільце. Чудово!

15 серпня

Одержуємо американські консерви. З подивом роздивляємось незнайомі літери на банках. Надсилаю свої «твори»: «Пролог» і «Хмари». Все це прошу просто складати. Критикуватимемо після війни.

22 серпня

Малярія. Три дні тому був приступ, учора повторився — ледве дійшов до бліндажа. Казали, що бушував вогневий наліт, а я навіть не чув. Зараз трохи відпустило. Температура нормальна, і тому в санроту нічого йти. Температура — єдиний фактор для фронтової медицини.

26—27 серпня

Все-таки малярія мене доконала. Лежу в санбаті. Сьомий день ковтаю хінін, акрихін. Листів не одержую. Хочу проконсультуватися в окуліста — щось усе мутніє довкола. Погода благодатна — сонце, часом буває дощ, але загалом сухо, і приємно, що все ще триває літо. Коли везли до медсанбату, на

багато що я дивився, немовби вчора народився на світ,—адже вісім місяців не вилазив з окопів і бліндажів.

Тут, за двадцять кілометрів від передової, стоять житні копи. Навколо майорять лише жіночі хустки. В селі чавун, поставлений на цеглини,—усе домашнє вогнище, а поряд сім'я обідає, і, звичайно, без господаря. Це вже тил.

7 вересня

Дуже хочеться одержати карту Європейської частини СРСР. Хочеться відмічати і бачити кожну п'ядь звільненої землі. Не присилайте листів з повідомленням на зразок: «Наші війська зайняли Харків». Про такі новини ми довідуємося вчасно.

9 вересня

Жаль, що вірш «Мені насилась Україна» не дійшов до Вас. Для мене це важливо. Він присвячений матері і братові на день їхнього визволення. (Мені здається, тепер цей день уже близько.) Я цей вірш напишу знову і днями вишлю.

15 вересня

Пишу коротко — дуже багато роботи. Споруджуємо водостічні колодязі, на бліндажах збільшуємо кількість накатів і обладнуємо подвійні двері — наближається зима і, можливо, якісь події...

Я бачив руїни на Воронезькому фронті, чимало надивився й пізніше, але таке побачив уперше. Мертве місто!¹ Звільнили його взимку після запеклих боїв. Самі тільки печі поміж густими бур'янами. Біля цих печей, мабуть, юрмилися діти і задоволено віді-

¹ Великі Луки.

гривали замерзлі пальці. Тепер же округлі карнизи позаростали мохом, і лише жменя попелу в невеликій топці свідчить про те, що в цій печі горіли дрова. Сумний вигляд мають посеред лободи давні російські печі!

В центрі міста картина руйнування ще суворіша. Ідеш порожніми тротуарами — стукіт солдатських черевиків глухою перекоистою луною літає серед нескінченного ряду стін з пустими очницями вікон і пробоїнами від снарядів. Вирви від бомб, руїни і лобода...

Сумно дивитися на таке місто. Груді переповнює бажання скоріше покарати ворогів, що принесли народові такі страждання.

Ми напередодні великих подій. Живемо в наметах у лісі. Спимо на глиці. Все гаразд.

6 жовтня

Доброго здоров'я, дорогий батьку!

Пишу за умов, які неодмінно спричиняться до перерви нашого поштового зв'язку. З хвилини на хвилину ми маємо виступити. Проте ти пиши мені за старою адресою. Будемо сподіватися...

Чути артилерійську канонаду, рев літаків — наступ розпочався.

Твій син.

ОФІЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ...
6 жовтня о десятій годині ранку після артилерійської підготовки з'єднання 3-ї і 4-ї ударних армій рушили на штурм укріплень, що прикривали місто¹. Захоплені значна частина 2-го німецького

авіапольового і 43-го корпусів не витримали і почали відступ... Переборюючи впертий опір ворога, радянські війська на кінець дня розширили фронт прориву до 16 кілометрів і просунулися вперед на 8—10 кілометрів, зайнявши понад 50 населених пунктів...

Для того щоб врятувати становище на Невельському напрямку, за наказом Герінга було додатково кинуте увесь 6-й повітряний флот.

Але ніщо вже не могло зупинити наступ радянських військ. 7 жовтня з'єднання Калінінського фронту звільнили Невель і, крім того, ще 320 інших населених пунктів. Ворог відступає на захід...

Останній лист з фронту

11 жовтня

Здрастуй, дорогий батьку!

Небо в пожежах, все здригається від вибухів. В повітрі літаки. Наступаємо!..

Німці чинять опір, а вночі відступають, виганяючи мирне населення. Приходимо в зовсім порожні хутори і села. Під час наступу неозброєним оком бачив метушню у селі: фріци бігають розгублені, маячать машини, а вже догори здіймається дим — підпалили хати. Жаль, іще не підтягли артилерію...

Ворог намагається врятувати становище за допомогою літаків, кидає їх на скупчення наших військ. Але це мало що дає йому. Сьогодні одержав твого листа від 24 вересня. Дуже задоволений.

Твій син Адольф.

*Лист із військової частини
Діюча Червона Армія*

26.XII.43 року

Вельмишановний тов. Павленко О. М.

Переді мною три Ваші листівки, адресовані синові, його товаришам і командуванню частини. Ось я і відповідаю на Ваше прохання. Ваш син загинув. Він був гідною людиною. Він хоробро і мужньо воював, але ворожий осколок передчасно обірвав його життя. Вам важко. Розрадити Вас нічим. Але хочу Вас запевнити — за кров сина ми помстилися...

Син загинув 14.X.43 року під висотою 191,6 в районі станції Опухлики Невельського району, там же і похований.

Прийміть мій привіт і найсердечніші співчуття.

Гвардії капітан
Бурлаков Григорій Захарович

Ці документи було надруковано 18 березня 1970 року в газеті «Комсомольская правда». Одразу ж до редакції почали надходити листи. Багато людей запитувало: а чи відомо місце, де похований Павленко?

Я написав у Київ братові загиблого, Владиславу Павленку. Ось що він розповів:

«Ми в родині важко переживали смерть сина і брата. І вирішили неодмінно розшукати безіменну могилу біля висоти 191,6. Батько з'їздив під Невель у серпні 1945 року, але місцевість навколо була замінована, пагорби облутані колючим дротом, порізані траншеями, знайти могилу не вдалося.

Минуло двадцять років. Не стало батька, але матері, я бачив, дуже хотілося ще раз побувати в тих

¹ Невель.

місцях. Я теж відчував свій обов'язок перед братом. У серпні 1965 року ми з мамою і трьома моїми дітьми споряджаємо бувалого у бувальця «Москвича» і вирушаємо на північ.

Чернігів, Гомель, Вітебськ, на решті Невель. А куди далі? Вивчення схеми військових дій давало уявлення про лінію фронту в жовтні 1943 року, були номери висот, селище Мольгіно і примітка товариша: «Похований у кюветі біля з. насипу. Зверху накочено великі кам'яні брили».

Заходимо до Невельського районського райвійськкомату з надією визначити місце висоти і розшукати село. Військком зайнятий, до кабінету діловито заходять люди. Наважуюсь відрекомендуватися і прошу кілька хвилин уваги. Військком (підполковник Фролов Аркадій Петрович) якось раптово притих і, можливо, порушивши звичайний розпорядок справ, сам підключився до пошуків. Одразу виникло безліч запитань. Де точно проходила лінія фронту 14 жовтня? Де було село Мольгіно? Роздобуто карти військові й адміністративні до найдетальніших включно, але серед безлічі цифр і назв Мольгіно і потрібної висоти ми не знаходимо... Розпитано безліч людей, перегорнуто довоєнні документи адміністративних поділів, поштові довідники — жодних наслідків! Район бойових дій величезний, і знайти безіменну висоту, здається, неможливо.

Пригадую: в останніх братових листах згадувалася залізниця Невель — Великі Луки. Ідемо на схід, минаємо станцію Опухлики. Йду кілометрів з десять уздовж насипу. Але скрізь переорана війною земля — окопи, траншеї, немовби

фронт пішов звідси зовсім недавно. І скрізь величезне каміння, багатотонні брили.

Остання надія: все-таки спробувати розшукати місце, де стояло село. Об'їхали безліч населених пунктів, на безліч братських могилок поклали квіти. Про Мольгіно ніхто не чув і не знав — багато їх було, спалених під час війни сіл і хуторів, що склалися з трьох-чотирьох хат... Уже ні на що не сподіваючись, заходжу в Опухликах до двору поряд зі школою, щоб розпитати про дорогу на Ленінград. Зустрічає мене тутешній старожил Іван Андрійович Ваштаєв. Розговорилися... Ні, теж не знає. Але пригадується старому, що таке село все ж було. Радить звернутися до вчительки Берловської Катерини Яківни, яка живе в сусідньому селі Босулаєво.

Лісовими дорогами, через заболочені броди і піщані перекази, по яких зручніше їздити трактором, ніж автомашиною, дістаємося до Босулаєва.

В просторій хаті вчительки відновлюються подробиці боїв за Невель. Але де шукати Мольгіно, вияснити не так просто. З Босулаєва нас припроваджують до села Спас-Балаздинь, де вчительки місцевої школи Фріди Петрівни Чистякової. Назустріч виходить середніх літ жінка з малярною щіткою в руках, з усього видно, зайнята побіленням, — це і виявилась Фріда Петрівна. І одразу відповідь: «Мольгіно? Є таке, правільніше, було... Зразу ж ідемо».

Дороги розгрузили від дощів, але скоро й вони закінчуються. Лишаємо машину в селі Підлужжя і через ліс, через галявини, де люди з'являються хіба що в період сінокоосу, підходимо до вибалка,

де колись стояло село. Ось воно, місце, яке брат бачив в останній день. Залишки згарищ, усе навколо подовбано окопами і вирвами. Стоїмо з матір'ю мовчки. Не можемо зрушити з місця...

Район пошуку скоротився тепер до лічених кілометрів. Обстежую кілька висот, що зберегли сліди війни. Ясніше вимальовується лінія бою — траншеї, стрілецькі окопи. Знаходжу щось схоже на окопи зенітників — кільцевий окоп із земляним виступом посередині. Можливо, саме тут все і сталося... Воронки, воронки.... Валяються наші й німецькі каски, касети від німецьких авіабомб із залишками написів. Саме біля підніжжя висоток — залізнична колія. Десь тут, у кюветі, поховали полеглих. Іду вздовж кювету. Місцями канава залита водою, трава попід пахви. Подекуди доводиться заходити в кювет... І ось дно канави раптом піднімається в траві і через два-три кроки опускається знову. Так, саме на зріст людини — малопомітний горбок. Поспішаю до будки колійного обхідника. Прошу в нього лопату. Кілька обережних рухів. Знімаю дерен, і відкривається поховання, ретельно обкладене уламками шпал... Іде дощ, і я радію йому... Він допомагає приховати сльози. Я чоловік і не хочу, щоб мати бачила, як я плачу. Вона стоїть поруч закам'яніла.

Вирішуємо відкласти розкопку могили до завтрашнього дня. Все уважно оглядаємо. Прикмети, вка-

зані в листі товаришів, що ховали брата, збігаються. Ось кам'яні брили біля насипу, на схід — Мольгіно, і поряд висотка, понівечена бомбами. Та сама безіменна висота з цифрами 191,6. За три кроки від могили мчить швидкий поїзд Київ — Мурманськ. Хіба відомо людям, що дивляться крізь вікна поїзда, яку хвилину переживаємо ми з матір'ю...

На другий день із села Спас-Балаздинь виїхало дві автомашини: колгоспний газик і військовий всюдихід. Обережно розкопуємо поховання. Біля могили і біля домовини, обтягнутої червоним крепом, лише чоловіки. Серед них багато солдатів. Знімаємо землю. Бачу немудряще солдатське спорядження, монети. На поясі граната «лимонка»... Шукаю прикмету: трохи набік стримить очний зуб... «Я йому в дитинстві, — каже мати, — безліч разів повторювала: «Треба вирвати, а то нові вбік ростимуть...» Так, це мій брат.

Тепер біля села Спас-Балаздинь, на високому пагорбі, що височіє поміж лугів, здалеку видно могилу, обсажену українськими плакучими вербами. На могилу люди приносять квіти. Це знак пам'яті російських людей про тих, хто поліг за Вітчизну.

В Києві ім'я брата теж не забуто. У вестибюлі університету встановлено меморіальну дошку з іменами студентів і вчених, що загинули на війні. Серед них є ім'я А. О. Павленка. Це мій брат».

ПРИОКСЬКИЙ КАМІНЬ

Був день, коли листя вже осипалося, а сніг ще не випав. Я йшов лісом понад Окою. Окрім писку синиць і шерхоту під ногами, жодних звуків у прозорих дубняках і осичниках не було. Камінь, кинутий у вибоїну з водою, не булькнув, а покотився. Замерзла вода відгукнулася дзвінком, завмираючим звуком: тек-тек-тек... Крига ще не витримувала ніг. Я натиснув підбором, і під ногою розпливлася водяна пляма.

Тут, біля замерзлої води, я почув глухий монотонний звук, невластивий лісу. Десь неподалік були залізом по залізу, і мені подумалось, що на лісовій дорозі хтось ремонтує машину або підводу. Я пішов на звук навпростець. Але ліс раптово закінчився, заяснило узлісся, показалося село дворів на п'ятнадцять. Я пішов селом із цікавістю, яка пробуджується, коли бачиш будь-яке нове місце.

Біля однієї хати, прямо під вікнами, лежала брила білого каменю, а на ганочку сидів чоловік у светрі й вушанці. Я порівнявся з ганком, коли чоловік, притоптавши чоботом куриво, підійшов до

каменя з молотком і зубилом, і я тепер уже поряд почув звуки, на які вийшов з лісу.

Чоловік тесав камінь. Усе, що рельєфно вирізнялося на білій брилі, було працею багатьох днів, було зроблено ретельно, з добрим відчуттям міри і смаку. Я подумав, що тут, у сільській тиші, оселився приїжджий скульптор — руда борідка майстра давала підстави для такого висновку. Виявилось, що скульптор працює кочегаром-слюсарем у сусідньому будинку відпочинку, що в селі він народився і виріс; мистецтву обробки каменю ніде не вчився, але цікавиться цією справою, дещо пробував тесати, оскільки білого каменю в тутешніх місцях на Оці багато і камінь піддатливий.

Зараз майстер (відрекомендувався він Федором Куржуковим) узявся за діло, яке, виходячи з усього, захопило його і, певно, навіть хвилювало. Борідка виросла явно не заради краси, запалені очі на схудлому обличчі, розтоптана чобітьми щербінка біля брили свідчили про те, що майстер стукає по каменю вже давно.

Слюсар Федір Куржуков робив пам'ятник людям, що загинули тут, на Оці, в листопаді 41-го року. «Трапилась така історія, хотіли в Москві пам'ятник замовити, ну, як там він називається?.. Так, так, стелу. А я візьми та й скажи: «Давайте поставимо камінь з Оки, ну, просто відсічемо і привеземо велику білу брилу, а все, що належить зробити на камені, я зроблю!..»

— Ну ось і роблю, як умію.

На ганку лежав інструмент, різні за величиною молотки і зубила,

Беховський слюсар квапився до снігу скінчити свою роботу...

а поряд з цим грубуватим залізом — карбований орден Вітчизняної війни.

— Ваша нагорода?

— Ні, у сусіда взяв...

Орден війни до деталей був відтворений на камені, але тільки більшим розміром. Майстер прискіпливо відходив від брили на дватри кроки і, вертаючись, вирізьблював навколо ордена білі бризки. На передній частині брили, окрім ордена, були рядки: «Тут було зупинено ворога, Жовтень — листопад. 1941 рік».

Ми присіли на ганку покурити. Федір трохи підвівся, зірвав жменю ягід з горобини і почав задумливо по одній кидати в рот. Частина ягід була покльована птахами. Федір кинув їх біля ганку. На білій щебінці горобина червоніла, наче краплі крові.

— Багато тут полягло?

— Ні, тут мало. Під нашим селом четверо.

Їхні імена Федір готувався викарбувати на бічній стороні каменя.

— Мінометники Кудрявцев і Чашкін, політрук Тарасов, а четвертий наш — Володя Кузьмін. Мати Володі ще жива. Якщо хочете, можете поговорити. Он через поле хатина...

Параски Іванівни Кузьміної вдома не було.

Сусідка показала мені хату, гадаючи, що Параска Іванівна там доглядає дівчинку...

В маленькій кімнаті, на підлозі, обклашались іграшками, сиділо двоє людей. Одній було близько чотирьох років, другій — років шістдесят. Параска Іванівна доглядала дівчинку, батько і мати якої працювали в будинку відпочинку.

— Ми наче рідні... Адже правда, Олю?

Дівчинка, розуміючи, про що йдеться, прихилилася голівкою до старої і, не відводячи очей од гостя, кусала вухо гумової мавпочки.

— Дають мені десять карбованців... А я ось думаю, якби й не давали, все одно ходила б няньчити. Ми наче рідні. Адже правда, Олю? — Стара жінка піднесла до очей комірець кофти. — Ну що сказати про Володю? Загинув хлопчиком. Зовсім хлопчиком, у перший рік війни. Німець тоді до Оки підійшов...

Доки Оля їсть кашу, а потім, посміливішавши, носить гостеві показувати іграшки, я дізнаюсь про маленький епізод війни.

Хлопчик був як хлопчик. Бігав до солдатів в окопи, носив вартовим окріп.

«Річка розділяла німців і наших. Великої стрілянини не було, але наші чекали, що німці ось-ось полізуть. У мене наші брали сковорідку картоплю смажити. І каюся, грішна, послала того дня Володю по сковорідку: «Візьми,— кажу,— і одразу ж додому, в підвал». А надвечір його принесли на руках...» Матері потім розповіли. Молоденький лейтенант, збираючись у розвідку, довго не міг знайти човна для переправи. Хлопчик знав, де були заховані човни. Знав він і всі стежки понад річкою, і тому, мабуть, лейтенант погодився взяти кмітливого пацана на той берег. Переправлялися в сутінках, але німці човен помітили. Якимсь чином кулі обминули солдатів, але влучили в хлопчину. «Лейтенант плакав, цілував мої руки, казав: «Краще б, мамо, мене...» Ховали Володю по-військовому. Скільки червоноармійців було, всі підняли гвинтівки догори і разом вистрілили. А командир сказав: «Мамо, твій син виріс би гарною люди-

ною. Але що поробиш — війна, мамо! Ми, — каже, — теж не всі учіліємо. Он аж де стоїмо, на Оці! І невідомо, де хто накладе головою! А твоєму синові буде, мамо, пам'ятник, бо син твій герой. Дай боже, щоб усі мої червоноармійці були такі ж сміливі». Так і сказав: «Дай боже...» Я розуміла: щоб утішити матір, говорить. Спершу я голосила, а потім закам'яніла. Коли над могилою вистрілили, на тому боці, пригадую, теж стрілянина зчинилася...»

Виявилось, що пам'ятника Параска Іванівна ще не бачила.

— Чула, та ноги болять, боялася, що не дійду.

Я взявся її провести. Ми пройшли через поле, пройшли доріжкою біля лісу. Біля каменя Параска Іванівна перехрестилась. Попросила прочитати слова. Доторкнулася до каменя рукою. Потім ми мовчки пішли стежиною на косяг, з якого було видно Оку. Вигляд річки схвилював стару жінку більше, ніж пам'ятник. Вона обі-

перлася на костур і сказала, для себе, мабуть, сказала:

— Он і мис, куди вони пливли. Все залишилося так, як було...

Мені здалося недоречним щось запитувати і навіть просто розмовляти цієї хвилини. Я відійшов убік і довго спостерігав жінку, що стояла непорушно. Спокійна і світла текла Ока. Безмежно здавалася синя далечинь. І над цією землею широчинню самотня жінка здалася мені матір'ю усіх, кого ми зобов'язані не забути.

Було це в недільний день листопада, коли ліси понад Окою чекали першого снігу. Із села Бехово я ішов уже знайомими доріжками і знову зупинився біля замерзлої вибоїни. В моїй кишені було три білих камінці. Я пустив їх по кризі і знову здивувався чітким, затихаючим звукам: тек-тек-тек... Незвичайна тиша панувала в лісі, і лише зверху так, як і вранці, линули глухі удари. Це беховський слюсар Куржуков Федір поспішав до снігу завершити свою роботу.

Мати часто приходять на це місце.

ЧОТИРИ ГОДИНИ У ПАСТЦІ

На місце пригоди ми поїхали з командиром дивізії...

По слідах було видно: танки йшли з лісочка в напрямку висоти, що поросла деревами. Відкрита місцевість, зрідка — невеличкі пагорби. Суцільні піски з ріденькою травою, миршавими соснами і галявинами вересу. І ось пастка. Піщаний слід по невеликому схилу закінчується, і на рівному зеленому просторі ми бачимо дві чорні водяні ями. Вони схожі на дві ополонки. Одна утворилася від танка, що зсунувся вниз під кутом, другу, трохи далі, було пробито людьми, що розшукували танк. Навколо лежать поспіхом зрубані берізки, темніють сліди від багать.

Вода в ополонках крижана. Від сонця, очевидно, сотні років прикривала її торфова подушка, поросла привітною травичкою, молодими сосонками і березами. Людину м'яка подушка витримує цілком. Недосвідчене око навіть не запідозрить під цією твердю глибоке заболочене озеро.

Понад чотири години танк, взятий болотом у полон, перебував

під товщею води і торфу. Чотири години люди тут, нагорі, докладали відчайдушних зусиль, щоб зволити чотирьох танкістів, які опинилися у пастці.

Слід зазначити: сучасні танки мають здатність рухатись під водою. Але для цього їх обладнують трубою, через яку з поверхні надходить повітря.

На полігоні, де провадилися стрільби із танків по цілях, я зустрівся з майором Владиславом Андрєєвим, що керував роботами по врятуванню екіпажу, а під кінець дня побачився і з хлопцями, яким довелося витримати дуже складний екзамен. Ось вони всі на фотознімку: командир танка Юрій Дружинін, заряджаючий Олексій Феофілактів, механік-водій Сергій Кузякін, навідник Леонід Пургін. Разом з ними я заліз у танк, намагаючись відновити подробиці драми, яка завершилася щасливо.

Атака почалася о 14-й годині рівно. Дванадцять танків із лісочка взяли напрямом на висоту. О 14-й годині 06 хвилин командир роти капітан Дерев'ягін втратив з поля зору танк 324.

— Двадцять четвертий!.. Двадцять четвертий!..

Двадцять четвертий не відповідав. Командир розвернув танк і через три-чотири хвилини побачив зловісну «ополонку». Ще п'ять хвилин, і вже всі танки за командою майора Андрєєва зібралися біля болота.

Сподівання «може, не глибоко» відразу розвіялись: металевий щуп не дістав дна. Дві з'єднані антени показали глибину близько семи метрів. До того ж вода виявилася пластовою. Метровий пласт торфу, вода, знову горизонт торфу, і зно-

ву вода, холодна, немов під кригою.

Виявити машину було нелегко. Березові жердини ледве сягали м'якого дна, не зустрічаючи перешкод на своєму шляху. Було неясно, як далеко по схилу у воді скотився танк...

Секундна стрілка на майоровому годиннику байдуже бігла по колу. Що там з людьми? «Ніколи в житті мені не доводилося бути у такому жакливому становищі. Кожна мить була дорога. Але минули хвилини, а ми, незважаючи на всі зусилля, ще навіть не розшукали танка».

Нарешті антена намацала щось тверде. В чотири десятки рук га-

рячково почали прорубувати над цим місцем «вікно». Значно складніше було пробити хід до танка у другому торф'яному горизонті — вода перетворювалася на брудне місиво. Та ось пройшли і другий пласт. Тепер треба було пірнати в колодязь. Першим, обв'язавшись мотузкою, спустився в болотяне місиво старшина Володимир Борисенко. Виринувши, він похитав головою: танка не знайшов. Сержанта Володимира Базилєва, що занурився другим, підняли нагору майже непритомним...

Майор Андрєєв: «Робили все, що могли. Але мушу признатися, я гадав, що там, унизу, вже все скінчилося. Сорок хвилин... Тан-

Екіпаж танка 324: Юрій Дружинін, Олексій Феофілактов, Сергій Кузякін, Леонід Пургін.

кіст'я досить досвідчений. Сорок хвилин — це більше ніж багато...»

Саме цієї миті один із радистів, що сиділи в танках, похапцем схопився за телефон. На монотонне запитання: «Двадцять четвертий, двадцять четвертий...» — радист почув тихий, але чіткий голос:

— Я двадцять четвертий. Вас чую...

Зв'язок не втрачався. На запитання: «Що з вами, як почувуються люди?» — затонулий танк відповідав:

— Усі живі. Вода поступово прибуває. В танку світло, працює помпа. Важкувато стає дихати.

Якими були ці сорок хвилин для чотирьох хлопців під водою?

Найдосвідченішим у танку виявився механік-водій Сергій Кузякін. Він відчув: зелена рівна лука — пастка. Але було пізно. Танк клюнув носом, і оглядові щілини вкрила темрява. Через моторне відділення в танк полилася вода. Через нахил вона затопила передню частину, і водій одразу ж опинився у воді вище пояса. Все-таки він устиг поставити важіль у нейтральне положення і ввімкнув помпу.

В цей же час командир танка Юрій Дружинін, гадаючи, що башта знаходиться над болотом, відкрив люк, але миттєво зачинив його. В машину полився потік води. На шоломі повисли м'які коси водоростей.

— Нічого, хлопці, буває і гірше, — сказав механік-водій. Це були перші слова після хвилинової розгубленості.

З гріхом пополам скинувши наскрізь промоклий комбінезон і закутавшись у фуфайку, Сергій попросив закурити. Йому не могли

відмовити — механік зуб із зубом не зводив. Вогник сигарети був для всіх крихітною точкою тепла і спокою. Але, затягнувшись кілька разів, Сергій придушив сигарету пальцем до броні — треба було берегти кожний ковток повітря.

Всі четверо не думали, що сидять глибоко. Тому одразу ж спробували підняти гармату, сподіваючись, що ствол можна буде використати як трубу для доступу повітря. Проте гармата не поворухнулася.

Вода прибувала, але повільно, майже непомітно — добре працювала помпа. Заглушку помпи на корпусі танка напередодні загубили, і ця втрата зараз обернулася великою удачею. Затоплені акумулятори безвідмовно давали струм. Гула помпа, світилися три сині лампочки, радія також була в порядку, хоча відповіді на позивні не надходило.

Перші півгодини дихати було майже неважко. І хоча тривожна невідомість турбувала кожного, зовні її ніхто не показував. Сергій Кузякін, як завжди, намагався жартувати:

— Там, нагорі, мабуть, думають, що доведеться скинутись на вінок...

Вони вже знали: танк шукають. Разів чотири чути було глухі удари по броні. Дати про себе звістку вони могли тільки по радіо, і Юрій Дружинін повторював, повторював: «Я двадцять четвертий... двадцять четвертий...»

Зв'язок налагодився раптово. Спершу почули голос радиста з танка 321. І одразу ж почав говорити майор:

— Робимо все, що можемо. Тримайтеся. Скоро будемо витягувати...

Учасники врятування екіпажу — майор Владислав Андрєєв і водолаз Володимир Жаворонков.

Майор наказав берегти сили: не рухатися без потреби, не розмовляти, намагатися потроху подавати повітря з балонів для запуску двигуна...

Хвилин через десять їх попросили сказати, на яку частину танка припадуть удари щупом. Вони відповідали: «Це корма. Це башта. Це правий бік...» Стало ясно: сидять вони глибоко і визволити танк буде непросто. Але вони все ж таки не знали, наскільки драматичне їхнє становище. Не знали, що близько трьох годин їм іще

доведеться протриматися в сталевій шкаралупі і тільки мужність врятує їх.

Майор Андрєєв: «Протягом першої півгодини ми збагнули: своїми силами дістатись до гаків і накинути на них петлю троса надто складно. Тому відразу послали транспортер, щоб зчинити тривогу і якнайшвидше привезти сюди водолаза. Я знав: для цього потрібен час, і тому тут, на місці, склавши руки ми не сиділи».

Першим знайшов танк сержант Базилев. Нагору його підняли неприємним. Отямившись біля багаття, він сказав, що танк сидить глибоко в торфі і, щоб дістатися до гаків, треба розчищати підхід. Саме цієї миті радист гукнув із люка: «Живі!»

«Ця звістка примножила сили, але можливості наші лишилися такі самі. Важко було чути голос людей, знати, що вони тут, поряд, що їм загрожує загибель, і відчувати себе безпорадними допомогти їм негайно».

Пірнали по черзі: рядові, офіцери, сержанти. Обперезавшись мотузкою, для баласту брали до рук важкі траки і опускалися в болото. Привезли ізолюючі від води протигазу. Проте ефекту від них не було. Крижана вода ускладнювала дихання, зводила судомою руки й ноги. Але спроби дістатися до гаків не припинялися. Танкісти бачили, як пірнальників приводили до пам'яті біля багать. І все ж таки кожний вважав за свій обов'язок підперезатись вірьовкою і забрати з-понад гаків хоча б жменю торфу. У Володимира Базилева в танку був друг Сергій Кузякін. Ледве отямившись, Володимир знову поспішав до «ополонки»...

Майор Андреев: «Зв'язок із танком тривав. Розмовляти було вже страшенно важко. Я відчував: хлопці тримаються добре. Але все частіше чув слова: «Важко дихати... Скільки ще, товаришу майор?» Скільки ще? Якби я знав скільки! Я відповідав: «Хлопці, треба триматися...»

Танк був під водою вже три години.

Трохи нижче рації вода зупинилася. «Очевидно, щілини в моторній частині замулило торфом, і помпа викидала за борт стільки води, скільки її надходило». Все, що лежало на дні машини, вода підняла вгору. Плавала коробка сірників з малюнком оленя і закликом «Бережи природу!», плавав клаптик газети і жмут паклі. Вода була вкрита масною плівкою і при синьому, тьмяному світлі зловісно виблискувала.

Місця в танку між водою і горішньою частиною башти лишилися стільки, що четверо людей, підбгавши ноги і притиснувшись одне до одного, цілком його заповнили.

Повітря... «З'явилося відчуття, немовби я довго біг і попав у задушливу кімнату» (Юрій Дружи-

нін). «Порада майора щодо балонів усіх нас підбадьорила. Як же ми одразу не здогадалися? Але як дістатися до балонів? Вони затоплені. І там, у передній частині, глибина найбільша».

Опуститися до балонів вирішив навідник Леонід Пургін. З великими труднощами, тримаючи голову над водою, він дістався до потрібного місця. Повітрям із балонів заводять важкий мотор. Тиск у них великий. І навряд чи хто пробував дихати цим повітрям. «Шплінт біля гвинта поламався під натиском. Я виринув, не знаючи, що робити далі. Перевити шланг? Повітря роздушить нас, немов кошенят. Пірнув удруге і сам не знаю яким дивом відкрив гайку, що з'єднувала два трубопроводи...»

Вода забулькала. Дихати стало легше, але від збільшення тиску з'явився різкий біль у вухах, зашуміло в голові. Закрутивши гайку, Пургін виринув. Руки й ноги від холодної води не гнулися. Зігріти його можна було тільки людським теплом, і четверо хлопців притиснулись один до одного ще щільніше...

Пургін тричі опускався у воду до заповітної гайки. Втретє він ледве виліз нагору. Сил не було. Задуха і тиск у танку стали такі великі, що сказати слово або підняти руку було надзвичайно важко. Всі дивилися на командира, який підтримував зв'язок із зовнішнім світом. Потім командира підмінив Леонід Пургін.

«Обличчя наші стали землісті. Піт стікав струмочками. По броні башти теж збігали струмочки. Це наше тепло конденсувалося на холодному металі. З рота у кожного, як на міцному морозі, йшла пара,

Там, де це сталося.

і ми ледве розпізнавали один одного» (Юрій Дружинін).

Як і раніше, однотонно гула помпа, рівно відсвічували сині лампочки. Невеличкі вентилятори створювали відчуття свіжого вітру. Але це був приємний обман. Нічим було дихати. «Я згадав кінофільм «Добровольці». Там у затонулому підводному човні хлопець писав листа. По його обличчю теж збігали струмочки. Надії там не було. Скажу правду, я також подумав про смерть, але в нас ще жила надія, і я взяв себе в руки, щоб хлопці нічого не помітили» (Олексій Феофілактів).

Годинника в танку не було. І четверо людей втратили відчуття часу. Їм здалося: під водою вони години півтори. Насправді ж час повертав на четверту годину.

Майор Андрєєв: «Не пригадую, вкотре я сказав у мікрофон: «Ще хвилин десять...» Я розумів: обіцянка, повторена кілька разів, але не виконана, вже не може викликати довіри. Але знизу не було навіть тіні докору».

Не припиняючи спроб зачепити танк, люди з надією дивилися на небо і на дорогу, що бігла пісками. Пора. Пора вже було з'явитися машині й вертольоту...

О 17-й годині 38 хвилин командир танка 324 сказав:

— Товаришу майор, дихати нічим. Дихати нічим. Втрачаємо свідомість.

«Це були хвилини відчаю. Я думав, що серце моє вирветься з грудей...»

І тут ми побачили куряву від «газика», що мчав пісками. Через три хвилини вже одягнений дорогою водолаз ступив у болотяну воду.

— Двадцять четвертий!.. Два-

дцять четвертий! Все гаразд. До вас опустився водолаз...

Двадцять четвертий не відповідав.

Зусилля трьох десятків людей виявилися не марними — дорогу до гаків було наполовину розчищено. І все ж водолаз пробув в «ополонці» хвилин вісімнадцять. Нарешті голова його виринула з багна:

— Все. Трос на гаку.

Чотири вже заведені танки повільно рушили з місця. Трос напнувся, мов струна... І ось він, танк з номером 324!

За мить його обліпили люди. Відкрили люки...

— Живі!!!

Хлопці втратили свідомість і самі з танка вибратися не могли. Їх обережно винесли і поклали біля танків.

Досвідчений лікар, що прилетів на вертольоті, розігнувшись, сказав:

— Днів через три-чотири, майоре, хлопці будуть у строю...

Один з тих, що лежали, промовив: «Пити...»

Ніколи людське слово не принесило стільки радості майору Андрєєву.

Мрячив дрібний холодний дощик. Майор сів на пісок і простягнув руку.

— Хлопці, дайте хто-небудь закурити.

Така хроніка драматичної ситуації, що виникла під час батальйонного навчання.

З командиром дивізії ми сидимо на галявині і стежимо, як іде підготовка до стрільби. Сьогодні танкісти стріляють «штатним снарядам», тобто такими снарядами,

якими довелося б стріляти і в бою. Праворуч від нас на вихідний рубіж прямує танк під номером 324. Від перебування у воді машина зовсім не постраждала. Тиждень танкісти провели в госпіталі, і тепер служба в них іде, як звичайно.

Крізь бінокль я добре бачу біля танка знайомі обличчя. Хлопцям по двадцять років. Троє з них — москвичі. Леонід Пургін — з Горького. Всі комсомольці. До призову в армію всі працювали на заводах. Юрій Дружинін — креслярем. Троє слюсарили. Професійна близькість до металу, мабуть, і зробила їх танкістами.

Уже збоку, спокійно зважуючи все, що сталося за чотири години п'ятнадцять хвилин, ми аналізуємо з полковником той драматичний випадок.

Хлопців врятувала мужність, дисципліна і стійкість. Легко було розгубитися, запанікувати. Стихийне почуття самозбереження могло примусити зробити поспішний хибний крок — у перші хвилини відкрити, наприклад, люки і спробувати залишити танк. Спроба була б трагічна — вкрита торфом вода не пустила б нагору. Пізніше, коли над танком з'явилося «вікно», цей спосіб порятунку теж був несприйнятливим — не проста це річ без допоміжних засобів вибратися з танка на глибині, до того ж лю-

дям уже ослабим. За найсприятливіших обставин урятуватися могли б лише двоє тих, хто сиділи ближче до люків, решта двоє шансів не мали. Всі четверо дуже добре розуміли це, і тому думки про люки ніхто навіть не висловлював. «Правду кажучи, подумки ми попросилися один з одним, але кожний вирішив так: якщо врятуємося — тільки всі разом» (Леонід Пургін).

Якщо говорити про солдатські і людські якості, то саме така ось стійкість і почуття товариства допомогли нам у тяжкі часи 41-го року вистояти у запеклих боях. Буде доречним нагадати, що батьки чотирьох цих танкістів пройшли солдатами усю війну. Батько Дружиніна — Павло Якович був мотострільцем, батько Пургіна — Сергій Григорович воював льотчиком, батько Феофілактова — Олексій Панасович теж був льотчиком, бортмеханіком дальнього бомбардувальника, батько Кузякіна — Іван Павлович був ополченцем...

Закваску батьківських характерів бачимо ми у хлопців, що народилися після війни: у Зіганшиних, у Поплавських, у Кузякіних, Пургіних... Це і є ратна сила, яку ми плекаємо на випадок суворої години.

«Я РОСІЯНИН, Я ІДУ ДО РОСІЇ»

«Цю річку,
цю землю
я бачив уві сні...»

Зустрів я його похмурого жовтневого вечора. Сіявся дощик, із в'язів на березі падало останнє листя. Ні душі. Забуті всіма човни мокли на причалі. Застудженим голосом прогук на перекаті пароплав, потім довго і протягло кричав у заплаві якийсь птах. Я прислухався, намагаючись визначити птаха за криком, і раптом побачив його. Незнайомий стояв під в'язом, скинувши кепку, в зеленастому з погончиками плащі. І теж слухав.

Хвилин через двадцять я повертався додому стежкою вздовж Дону. Під в'язом усе ще маячила поstatt. Непокрита голова, потемнілий від дощу плащ.

Я не втримався, спитав:

— Уперше в цих місцях?

— Сорок років не був...

Помовчали, дивлячись, як повз бакен бігла до жовтих вогнів вода.

— Десять днів як із Франції... Родом вешенський. А ось біля цих каменів востаннє човен відв'язував. Сорок літ...

У нього затрептів голос. Ніби засоромившись чогось, він розправив зім'яту в долонях кепку і покwapно надів її.

Безперервно риплять двері. Велика світлиця вже повнісінька, а козаки й козачки усе йдуть та йдуть. Сорок років чоловіка не було.

— Мабуть, не солодко живеться там, якщо повернувся,— допитується бородатий козак.

— Усяко живуть...

— Морем, Петре, плив чи літаком?— не вгамовується бородань. За столом сидить Петрова мати.

Вона розмовляє найменше. Вона тільки дивиться на сина, поклавши на коліна вузлуваті руки, які багато попрацювали на своєму віку. Сорок років не було його під рідною стріхою. У цьому посивілому, з м'яким лагідним голосом чоловікові мати силкується вгадати свого Петрика, тринадцятирічного хлопчика, якого востаннє бачили у Вешках червневого ранку сорок років тому. І ось тепер він сидить поруч із нею, Петро Єремійович Мойсєєв, її син. Він розповідає.

Козаки мовчки слухають, курять. Жовтим місяцем пливе під стелею лампа, стіни світлиці зникають, розчиняючись у блакитному диму; і я бачу, як тринадцятирічний Петро з приятелем одв'язу-

Рідні простори: зима,

ють човен, як, упіймавши чиїхось коней, мчать до станції... Потім стукіт коліс. Задушний товарний вагон із кінським гноєм і брутальною козакою лайкою... Потім штовханина на пристані. Хитавиця на пароплаві. Туреччина...

У тривожні на Дону часи білокозаки, втікаючи, настрахали і забрали з собою двох нетямущих хлопчаків. Забрали й покинули, бо кожному в гіркотному «закордоні» треба було думати, як би не вмерти з голоду. В далекій і чужій Туреччині двоє вешенських хлопчаків лишилися без рідних, без хліба, без притулку, без ріки, де біля верби так добре клюють коропи, без пташиного крику в заплаві...

Хтось із козачок зітхас, хтось

змахує сльозу. Мати не плаче, вона лише дивиться на сина. Та в неї, мабуть, і нема вже сліз...

— Заради кусня хліба хапалися за будь-яку роботу. Підмітали вулиці, прибирали стайні, служили «хлопчиками» в магазинах, вантажили овочі в болгарському порту, штовхали вагонетки з рудою, працювали в м'ясника...

«Якщо не хочете пропасти, тримайтеся ближче до робітників», — порадив їм добрий старий болгарин, який щиро пожалів двох хлопців, що загубилися у великому світі...

Друг захворів і помер дорогою. А Петро Мойсєєв став робітником. Тридцять років тому він почав варити сталь. Тридцять років не відходив від печі. Ділив з францу-

весна,

зькими пролетарями всі болі й радощі життя.

Перші роки після блукань тихий куток на південному сході Франції, де стояв металургійний завод, видався раєм. За заводським подвір'ям починалися луки. Внизу — квіти й апельсинові дерева, а нагорі — білі голови снігів. Назва в робочого містечка святкова, весела — Южин-Савоя. Строкаті натовпи туристів з усього світу приїздять глянути на цю красу землі.

— Тут і осядемо? — спитав Петро в дівчини з російським ім'ям Маша, котру плутані й важкі шляхи також привели до цих гір з квітами й снігами.

Він варив метал, вона шила капелюшки для южинських мод-

ниць. Вечорами ішли в гори й приносили оберемок квітів.

— Двоє росіян, здається, дуже щасливі... — перешіптувалися старі француженки.

Якось Петро після звичайної прогулянки дуже довго розкладав букет і серед яскравих квітів відшукав непоказну світло-зелену травичку. Він пом'яв її в руках, і кімната сповнилася тонкими стійкими пахощами. Цього вечора Петро був чомусь сумний. Лягаючи спати, знову пом'яв на долоні білинку.

— У нас на Дону цю траву материнкою називали, — сказав він дружині.

Тепер, блукаючи луками, Петро шукав цю рідкісну тут травичку. Розкішних букетів додому не при-

літо,

носили, зате на столі стояв блідо-зелений запашний жмуток... Купили радіоприймач. В будинку росіян вечорами тепер довго світилося. Петро крутив чорну ручку і не заспокоювався, поки не долинав далекий голос: «Говорить Москва...» Більше як за сто кілометрів їздили до великого міста, якщо там ішов фільм з Росії.

Одного разу Петро приніс пошарпану книжку, яка, видно, побувала в багатьох руках. Читали вголос...

— От, виявляється, що було в нас на тихому Дону... А з автором, Машо, я разом до школи ходив. Він, кажуть, і тепер живе у Вешках... Може, з наших рідних хто живий?..

Через місяць листоноша приніс

відповідь — сірий конверт із штемпелем: «Станиця Вешенська».

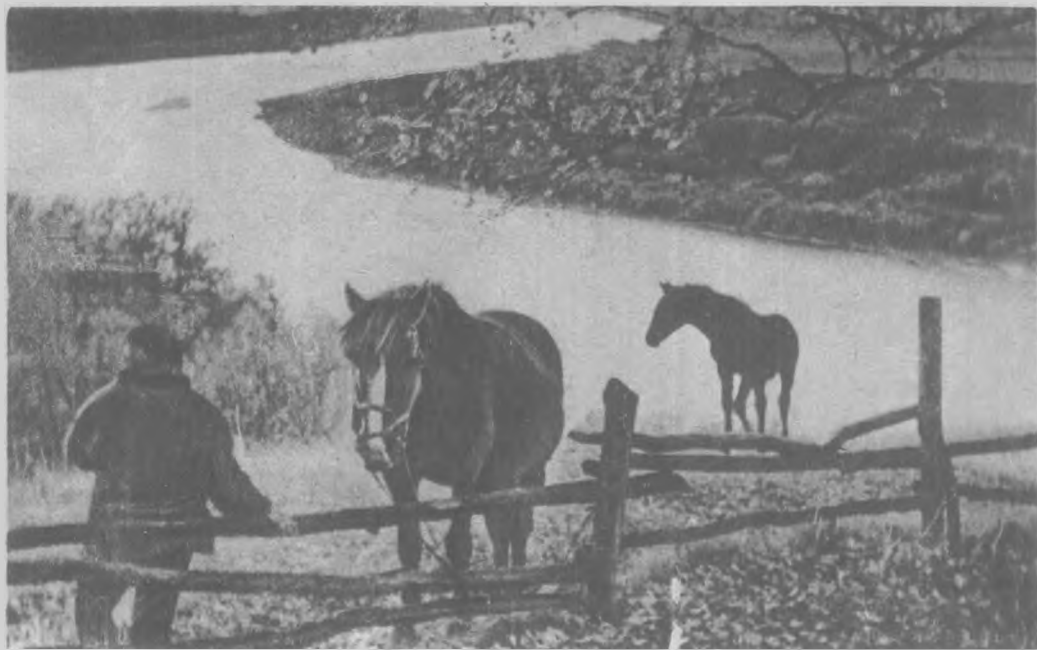
— Від матері,— тихо сказав Петро і, впустивши білий аркушик, сів на табуретку...

Пізною ночі спорожніла чотиригранна пляшка з частуванням, розійшлися козаки, пообіцявши завітати завтра — дослухати історію.

В Петра Єремійовича великі руки робочої людини. Він садовить матір і дружину поруч із собою і неквапливо веде далі:

— Останні роки жили самою лише думкою: додому, додому, додому! Клопоталися, писали, вимагали. Ми розуміли, що це важко: адже стільки змін за сорок років, скільки людей найрізноманітніших розкидало по світу! Але ми не мог-

осінь.

ли заспокоїтися, ми сподівалися... Що це за почуття! Я не можу передати словами. Уві сні я бачив донські паводки. Разом з дружиною ми годинами дивилися на хмари, які пливли на схід. Вірте, я кажу правду, як очманілі, годинами дивилися на гори, повз які пливли хмари. А коли запустили супутник!.. Я просто плакав від радості. Наші! Наші запустили! Ми страшенно зраділи, коли нас з дружиною викликали до поліцейського управління...

Це була коротка, але пам'ятна розмова. Четверо чиновників, які приїхали з Парижа, пропустили Петра Мойсеева до просторої кімнати. Вони були дуже чемні, ці четверо в чорних костюмах.

— Мсьє, ви їдете до Росії?— запитав наймолодший з них, розглядаючи його крізь позолочені окуляри.

— Так, мсьє.

— Ви все зважили? Адже ви майже француз. Ви так добре розмовляєте...

— Ні, мсьє, я росіянин,— відповів він по-російському.

— Що вас тягне туди? Хочете побувати в Якутії, взяти участь у великих будовах? Ви знаєте, що це значить?— Чиновник розчинив вікно, за яким виднілися так добре знайомі гори.— Погляньте, там такого немає. Там робота, робота, робота.

— Я не боюся роботи, мсьє. Ось мої руки. Цим рукам не можна без роботи. Це добре, якщо багато роботи...

І тут росіянин, у свою чергу, запитав:

— Ви де народилися, мсьє? Скільки вам років і чи є у вас мати?.. Двадцять три роки?.. Ви, мабуть, не зрозумієте мене, якщо я скажу вам, що ніколи не плакав. На турецькому базарі мене, голодного, били за вкраденого сухаря— я не плакав. Я не плакав, коли дорогою до Франції поховав друга. Сльози з мене витискає лише газ із печі. А зараз— я не соромлюся признатися— плачу, коли почую пісню. З Батьківщини пісню, розумієте, мсьє?..

— Отже, їдете?

— Їду!

Четверо чемно пропустили росіянина вперед. Він зупинився в коридорі. Паморочилося в голові, сонце з прочинених дверей засліплювало очі. Четверо в темних фраках пройшли мимо. Останній, вже літній чиновник, на мить затримався і потай потиснув йому руку...

От і вся історія, яку я почув жовтневої ночі в будинку старої козачки Катерини Федорівни Мойсеевої від людини, котру випадково зустрів біля Дону.

КАПІТАНОВА НИВА

Капітан далекого плавання
Євгеній Іванович Захаров
із сином на пароплаві,

Його сестра працює у нас в редакції. Років дванадцять тому на столі у неї я побачив фотографію симпатичного моряка. «Це хто такий?» — «Це брат Женя...» Того дня я заочно познайомився з Капітаном. Він плаває тридцять років. Був матросом, старпомом, штурманом. Шістнадцять років плаває капітаном.

Коли в цьому званні він уперше піднявся на місток «Бердянска» і надіслав фотографію суховантажного корабля, наша Наталка негайно почала дізнаватися про містечко Бердянськ та про суховантажні кораблі. Незабаром я вже знав: «Женя везе тютюн із Мексики...»

Потім Женя возив добрива з Ростка, жерсть із Японії, шкури з Буенос-Айреса, возив уругвайську вовну, кубинський цукор, далекосхідний ліс. З розповідей

Наталки «Бердянск» уявлявся мені головним негоціантом світу, Я знав не тільки всі порти землі, куди «Бердянск» заходив, але також і те, який вантаж моряки люблять, а якого навіть побоюються.

Іноді брат жартував. «Скажи друзям-журналістам, хай слово швабра забудуть. Швабри на кораблях тепер немає». З розповідей Наташі я зрозумів також, що на «Бердянске» не б'ють склянки, не драять ринду, що, хоч як це прикро Капітанові, слово вірówka витісняє зараз на флоті добре слово кінець, ілюмінатор називають вікном, а кока — поваром. «Підкоп під традиції», — скаржився Капітан.

По рисочках з Наталчиних слів я пізнавав моряка, який до вступу в Херсонську мореходку зростає на московському подвір'ї. Я відчував, як людина любить море, як дорожить честю капітана і як віддано любить усе дороге, що лишає на березі. Я мріяв познайомитися з Капітаном.

Якось навесні на звичайне запитання: «Які новини з морів?» — Наталка сказала:

— Женя у Москві. Шукаю для нього кирзові чоботи.

— ?

— Зібрався в цілинний радгосп.

— ?

— Сказав, що їде на сівбу...

Ми зустрілися з Капітаном, коли він «відсіявся». За чаєм у кімнаті, на кораблі в лєнінградському порту та коло вогнища над річкою Парицею, біля Гатчини, багато перебалакали про морську службу, про саме море, про те, чим живе людина, розлучаючись надовго з рідними, з Батьківщиною, просто з землею.

— Як би це краще пояснити... Море — доля моряка. Але якщо людина скаже, що найвище щастя — завжди бачити море, не вірте. Море набридає. Найбільше щастя — після тривалої води побачити землю. В усі часи найбільша радість на кораблі — у слові «Земля!».

Це було сказано, коли ми сиділи біля багаттячка. Капітанів син Володька ловив на обмілині пічкурів, а ми підкидали хмиз у вогонь і дивилися на сизий туман.

— Мені часто сняться два однакові сні. Один такий: зробив неточний маневр, і мій корабель ось-ось вріжеться у чийсь борт... Прокидаюся — мокрий від поту. І ще сон. Три положисті зелені пагорби, дерев'яні хати, верби біля ставу, і коні ходять. А я, дорослий, уже сивіючий чоловік, біжу стрімголов, щоб скочити на коня і мчати, мчати цими пагорбами. Та що сон! Інколи на містку ледь заплющив очі і, здається, чуєш, як гудуть бджоли, відчуваєш запах землі, бачиш птахів у польоті, синю смугу лісу... Я давно помітив: якщо людина живе лише морем, то для неї життя поступово втрачає багато барв. Правду кажучи, боявся, що й сам раптом колинебудь стану таким.

— І що ж, ліки від цього слід шукати на суходолі?

— Так. Постійно. Подібно до того, як люди півночі пориваються влітку до південного сонця, зійшовши на берег, жадібно придивляючись до землі, до всього, що на ній росте, рухається, пахне, звучить. З такою зарядкою ходиш потім в океані при доброму здоров'ї. Я, здається, міг би зараз написати дисертацію про те, як важливо мати людині в своєму «черепку» пам'ять ну хоча б про

це, скажімо, багаття, про цей кошик з грибами, цей туман, не смійтесь, навіть про цих ось комарів.

Свою відпустку Капітан завжди проводив, копаючись у батьковому саду, або їхав, як він каже, «в глибини суходолу».

У нього на суші чимало друзів. На Кубі він познайомився з пастухами. І доки корабель стояв, чекаючи на розвантаження, навчився арканити худобу, приборкувати коней. Під Брянськом, проїжджаючи на «Жигулях» повз село Миколаївку, умовив тракториста, що розвозив добрива, помінятися: «Ти сідай у машину, а я — на трактор». У «Жигулі» замузаний молодий тракторист Колька Фісун сісти не зважився, а трактор довірив. І дві години Капітан, на радість Кольці, цілком пристойно «творив колгоспну справу».

— Я завжди відчував: зв'язок з землею міцніший, якщо своїми руками щось зробити на ній...

Його дружина і син не здивувалися, коли під час чергової відпустки Капітан повідомив, що записався на курси трактористів. Ці курси на Кіровському заводі він

відвідував акуратно. І, складаючи іспити, проїхав ленинградськими вулицями на величезному оранжевому «Кировце». А настала ще одна відпустка — він зібрався на цілину.

Спершу він просто вирішив: поїду в найближчий від Ленінграда колгосп. Але був сумнів: чи зрозуміють, чи не вважатимуть його диваком? І саме в цей час побачив по телебаченню виступ ветерана-цілинника Леоніда Михайловича Картаузова. «Про справи в радгоспі він говорив просто, щиро. Я зразу вирішив: цей зрозуміє. І написав листа».

В листі Капітан розповів про своє віддалене знайомство з хлібом. Сказав, що возив морем пшеницю не свою, а, на жаль, канадську. Признався, що життя у себе вдома знає недостатньо, «більше спостерігав його очима людини, що відпочиває». Він просив дозволити йому попрацювати в радгоспі. Написав, що непогано знає трактор. Відповідь була швидка і дружня: «Приїжджай!»

У село над Ішимом Капітан прибув на початку травня. Картаузова дома не виявилось — поїхав складати іспити за третій курс техні-

Морська дорога.

куму, але директор радгоспу зустрів привітно, зробив позначку на заяві і покликав бригадира першої тракторної Івана Колісниченка.

Бригадир, вислухавши, що й до чого, посміхнувся:

— Я заперечую. Ми тут не жартуємо — хліб сіємо. Трактор зіпсує — шукай вітра в полі...

Капітан сидів мовчки. Бригадира уламував сам директор. І той піддався:

— Гаразд, беремо. Тільки знай: о шостій тридцять ми вже в борозні. А закінчуємо десь о десятій-одинадцятій вечора...

Ранком на польовому стані Капітана зустріли з напівглузливою цікавістю. Добре знайомий «Кировець-700» йому не довірили. Підвели до гусеничного...

— Та він його тільки по телевізору бачив! — хихикнув хтось.

«Я розумів усю складність свого становища. Головним було не розгубитися. Спокійно сказав: «Так, хлопці, цього я знаю поганенько. Але сподіваюсь, допоможете?..» І дотепники одразу погодились:

— Звичайно, допоможемо!»

Виявилось, трактор від осені не заводили і не ремонтували. Три дні Капітан промучився біля нього, регулюючи поршні, керування, запалювання. Помічників було багато. Допомогали охоче. З азартом. Трактор ожив. І Капітан повів свою першу борозну.

— Братва, та він немовби все життя орав! Немов по струні іде!..

Трактористи не знали про вміння моряка вести корабель «по створах», кажучи іншими словами, прицілюватись по двох точках, що лежать на одній лінії. Це вміння тут знадобилося.

— Ну, працкўй, моряк, — примирливо сказав бригадир. — Про огріхи, гадаю, чути доводилось?..

Так почалася робота. «Я дуже старався. Спав по чотири години на добу. Раніше від усіх прокидався — перевірити, відрегулювати трактор — боявся: стану в борозні, і доведеться когось кликати... Першим у нашій бригаді йшов увесь час Іван Соколко. За ним —

Узимку на цілині.

його син. Навпроти цього родинного прізвища на дощці в польовому стані бригадир щоденно виводив крейдою цифру: «250%». У мене теж виходило непогано: півтори норми. Але Іван Максимук, що сіяв за мною, підганяв: «Відстаємо, морячок...»

Якоюсь ночі Капітан лишився в полі, щоб підготувати для сіяча запас гектарів хоча б на десять. Працювалося добре. Але, захопившись, тракторист не догледів, як вода в радіаторі закипіла. Десь поряд, пригадав, був вибалок з водою. Пішов шукати і заблукав у темряві.

«Брожу з відерцем — ані трактора, ні води! І тут пішов дощ, холодний, з вітром. Нічого іншого не лишалось, як навпростець через зоране поле бігти до села. Дев'ять кілометрів підтюпцем пробіг...»

На ранок у гуртожиток до Капітана прийшло четверо трактористів і бригадир. «Живий? — Поставили пляшку на тумбочку. — Ні-ні, цього разу не відмовишся, грійся!»

Це було на восьмий день роботи. А всього Капітан провів за кермом трактора дванадцять днів. Відсвяткувати разом з усіма закінчення посівної йому не довелось. З Москви надійшла телеграма: «Виїжджайте негайно. В п'ятницю виліт на Кубу».

Більше за всіх засмутила ця звістка бригадира:

— Ех, шкода, Женю. Ти так до ладу прийшовся, людей же, сам бачиш...

Вся бригада зібралась на часинку, щоб попрощатися з Капітаном. Знову жартували. Але цього разу гість жартував нарівні з усіма.

— Ти, Женю, тепер у нас своя людина, — сказав бригадир. — При-

їжджай, коли захочеш. Найкращий трактор дамо. І взагалі...

В бухгалтерії, як і належить, підбили бабки. Виорав Капітан 240 гектарів. Заробив 102 карбованці. З вирахуванням проїзду в обидва кінці з Москви, придбання спецодягу і оплати харчування залишився в Капітана ще капітал, щоб купити добрячі ялові чоботи.

— Сто років носитиму, — жартував Капітан, міряючи обнову в Москві.

— А що, в таких можна тисячу кілометрів відмахати... Скажіть, Євгене Івановичу, — запитав я вже наостанку, — чи правильно було зроблено вибір тоді, в сорок п'ятому? Може, не в капітани, а в агрономи треба було рушати?

— Ні, помилки тут не бачу. Море — моя доля. Проте самого лише моря замало морякові...

На цьому закінчилася розмова. Капітанові далекого плавання Євгенів Івановичу Захарову сорок вісім років. Наказом Міністерства морського флоту його послано на Кубу вчити молодих мореходів безпеки плавання.

І знову Наталка одержує від Капітана листи. В останньому, як звичайно жартуючи, написав він про життя-буття. Повідомляє, що розшукав своїх давніх друзів пастухів. «У неділю буваю в них. Навіть старий кінь мене впізнав... Володьку навчив триматися в сідлі...» Із радгоспу «Россия» теж надійшов лист. Там косять хліб. Усе на полі зійшло і виростало без огріхів. І на святі урожаю в цьому хлібному краї добрим словом, звичайно, згадують травневого гостя, моряка, світ у якого дуже великий — Море і Суша.

ХЛОПЕЦЬ ІЗ МАГАДАНА

Лютневого ранку на околиці Москви черговий міліціонер зупинив зухвалого порушника правил. Одягнений у кожушок хлопець їхав на мотоциклі. Замість переднього колеса до машини було приладнано нашвидку зроблену з залізного обода лижу.

— Документи!

Та за хвилину перехожі бачили, як сержант несподівано посміхнувся і, повертаючи хлопцеві папір, спитав:

— Невже з самого Магадана?..

А через день ми запросили хлопця до редакції і, сівши щільним колом, до пізньої ночі слухали розповідь про дивну подорож, яку здійснив Тихон Худояров на мотоциклі з Магадана до Москви.

Ось скорочена розповідь Тихона, записана нашими редакційними стенографістами.

«Далеко на Колімі є селище гірників і геологів — Сеймчан. Я там живу і працюю техніком.

Мотоцикл — моя пристрасть. Розмови про подорож Магадан — Москва почались у нашій спортивній секції ще позаминулого року.

Минулого літа, одержавши за три роки п'ятимісячну відпустку, я купив Іж-56 і почав готуватися.

Мені здорово пощастило з мотоциклом: потужний, надійний мотор, чудова амортизація.

Із спорядженням особливо не мудрував — узяв лише найнеобхідніше. Поклав у металевий ящик на багажнику слюсарний інструмент, запасні частини, плащ-намет, каністру, на два-три дні їжі. Закріпив іще на машині чемодан: там були костюм і пальто для Москви, валянки, книги, карти, щоденник. Між іншим, спеціально купив «Правила вуличного руху» — боявся великих міст, але книгу цю жодного разу так і не розкрив.

З Магадана пароплавом «Ільич» добрався до Находки. Прощай, Коліма!

5 жовтня в Находці взяв старт.

Мій Іж біжить красивими приморськими хащами. Аж ось на деревах з'явилося жовте листя. Скоріше дістатися до Уралу, скоріше перетнути Сибір, встигнути до першої хурделиці, яка замете всі до роги й стежки.

На четвертий день — Хабаровськ. Перша тисяча кілометрів! Переправляюся на мисливському човні через Амур і за день добираюся до Біробіджана.

Попереду — болота й сопки. Тепер надовго мій шлях — пішохідними, кінними стежками. Одного разу згаяв цілий день, щоб переправитись через болото. Люди переходили його по дошках. Я вів ними мотоцикл, тримаючи за руль; сам ішов поряд, увесь час провалюючись у болото.

Потяглися дні, коли я робив не більше десяти кілометрів. Навчився плести доріжки з лози, щоб підкладати їх у найгрузькіших місцях

під мотоцикл. Мотор працював прекрасно, а от генератор, був випадок, підвів. До нього попала вода, і доїхати завидна до залізничного роз'їзду, як я розраховував, не вдалося; тягнув уночі два кілометри мотоцикл на собі. Вранці підклав під кришку генератора ізоляційну стрічку і тепер міг хоч плавом через Амур.

Я намагався триматися ближче до залізниці. З товарняків, які проїздили мимо, визирали замурзані машиністи, махали мені: мовляв, давай, давай, наздоганяй нас.

Добувся нарешті до станції Облучья. Пішов шукати мисливців, які вивели б мене на стежку: без провідників у цих місцях не обійдеться. Так вони й вели мене від станції до станції болотами й сопками аж до Архари. Жахливі болота... Я все чекав, коли вони скінчаться, а їх дедалі більше й більше. Нарешті в Архарі діждався. Асфальт! Покотився мотоцикл як по маслу. В місті Свободному шукаю вчительку Аллу Бобоедову, щоб передати їй листа з Сеймчана від подруги Людмили Лютової. Свободний — місто невелике, та шкіль там багато. Півдня обходив школи, поки нарешті знайшов Аллу...

Три години заводив мотоцикл у Свободному: замерзло мастило.

Мороз! Яка радість! Ні болота, ні ріки тепер мені не страшні. Можу їхати хоч навростець. Та скоро пішов сніг. Колеса весь цей день буксували. Проїхав мало. Коли стемніло, опинився в лісі, вперся в завали. Просто по вкритому снігом вітроломі об'їхав один, другий завал і порвав ланцюг. Спробував протягти мотоцикл на собі, та зовсім вибився із сил. Хотілося пити. Не витримав і випив дистильовану

воду для акумулятора, яку зберігав у багажнику. На морозі змоклий від поту одяг почав вкриватися крижаною кірочкою. Розпалив вогнище, вкрився плащ-наметом — і за ремонт. Через три години, полагодивши ланцюг, запустив мотор. Усе гаразд. Підкинув у вогнище сушняку й заснув. Коли прокинувся, з-за сопки вже виглядало сонце. Було ясно й весело.

На залізничних станціях ночував у гуртожитках. У селах стукав у крайню хату. Приймали завжди добре. У Сквородині мені вручили лист, щоб доставив у Свердловськ. Звичайно, його могли б послати й поштою, та було приємно, що лист дали мені. Отже, вірили люди, що я доїду до Свердловська. В Читинській області двічі попав у біду. Перед Могочєю загубив... мотоцикл... На повній швидкості під'їхав до крутого обриву, не справився з рулем — під укис. Щоправда, сам устиг вискочити, за куці схопився. Одразу ж, звісно, побіг до ріки: нема мотоцикла. Я знову на гору. Почав шукати машину на схилі — і тут нема. Невже потонула? Години півтори шукав і все ж таки знайшов — на самому березі ріки. Машина майже не зазнала шкоди. За годину знову був у дорозі.

Під'їжджаючи до села Улей, наскочив у темряві на камінь. Сильним поштовхом викинуло з мотоцикла. Лежу на камені. Чую, як десь недалеко тиркотить, стрекоче моя машина.

— Чого на дорозі валяється, лякаєш коней? — неподалік стояла дівчина, тримаючи за вуздечку коня, який скося позирив на мотоцикл, бо той страшенно тріскотав. Дівчина допомогла мені підвестися, перев'язала розбитий лікоть.

Підняли мотоцикл, який лежав по той бік дороги. В нього не розбилася навіть фара, тільки вилетіла труба глушителя.

Пряма асфальтована дорога, обабіч якої стояли рівні модрини, привела мене до Чити, Уперше проколов камеру, і де — на міській вулиці!

Під Томськом почалися снігові замети. В снігу потопали машини, ледве видно було телеграфні стовпи. Я тільки те й робив, що зупинявся, закріплював руль і штовхав мотоцикл перед собою по снігу. Цілий день і цілу ніч я «під'їжджав» до Томська, а перед ранком зовсім упав на силі, ліг на сніг і... заснув.

На мене натрапили і вже напів-

заметеного викопали з-під снігу два трактористи — Микола Пугачов і Леонід Желейко. Я дешево відбувся: заснув на снігу й не обморозився. Теплий одяг!

В середині грудня приїхав у Новосибірськ. Я жив колись у цьому місті, Звідси поїхав працювати на Крайню Північ. А проте, в'їхавши в місто, я заблукав. Півгодини добрався до знайомої вулиці. Виросли гарні будинки, мене обганяли тролейбуси. Колись тут були околиці.

«Добратися б лишень до Новосибірська, а там краще», — казали мені і в Іркутську, і в Томську. Я ще не знав, що в Свердловську мені теж скажуть: «Перейти б лишень через Урал», а в Казані: «От Волгу переїдеш...»

Шлях його до Москви пролягав через місця населені, через місця, де життя щойно пустило коріння, і через місця, зовсім іще дикі.

Чотири дні профілактики. Потім хурделиця — день, другий, третій. Я не витримав і почав збиратися. Біля станції Толмачово ткнувся у хвіст автоколони, яку зупинила хуга. Попереду — замет, температура — за сорок. Вирішив перече-кати холод у Новосибірську...

Нарешті «потепліло» — мінус тридцять п'ять градусів. Не гаючи часу, рушив далі. Дуже хотів побачити прикордонний стовп «Європа — Азія» і прогледів — проїхав мимо. І досі шкода...

Перед станцією Мала Пурга, що за Іжевськом, попав у завірюху, а за добу в'їжджав у Слабугу... під дощем. Гостинні господарі умовляли заночувати. Але я вирішив ру-

хатися далі. Попросив лише карту, щоб уночі не збитися з дороги. Їхав густим лісом — і не там звернув. О другій годині ночі дістався до села Верхній Шурняк. Почав шукати, де заночувати.

Волгу переїжджав... «бродом» — крига була вкрита водою. Захлинався глушитель, буксували колеса. Дуже промок. Дістався нарешті берега, а до мене чоловік біжить. Він бачив, як я переправлявся, і потягнув мене до себе обсушитися.

Тепер до Москви недалеко. Ось уже й Горький, Владимир.

Коли до Москви лишалося близько сімдесяти кілометрів, знову лопнула камера на задньому колесі. Вирішив ризикнути — їха-

ти на спущеному колесі. Але це коштувало мені дуже дорого. Проїхав, може, кілометрів з п'ять, коли раптом заднє колесо ніби рвонулося вбік. Тріск — і мотоцикл сів на глушитель. Проїхати Примор'я, Байкал, Сибір, вибратися з боліт і суцільних заметів, щоб перед самісінькою Москвою отак схибити!..

Зупинилися машини — я сидів просто посеред шосе, — та мені було байдуже. Поступатися дорогою не збирався. Дехто з шоферів мовчки об'їжджав мене, з цікавістю поглядаючи на понівечений мотоцикл, а дехто розпитував, пропонуючи підвезти. Ні, нізащо! З будь-якого становища є вихід. Я в цьому переконаний. Зняв переднє колесо і поставив його замість заднього, а з решток заднього — у нього повилітали всі спиці і зламався обід — зробив лижу і при-

в'язав її до передньої вилки. Як завгодно, але я мушу фінішувати своїм ходом.

Було вже темно, година дев'ята вечора, коли я закінчив роботу. Якби мотоцикл пішов ну хоча б із швидкістю п'ять кілометрів на годину! Асфальт мені не потрібен, потрібен сніг.

Трохи звикнувши, ввімкнув дугу, а потім і третю швидкість. На спідометрі цифра 40. І вже немає ніякої втоми, і знову з'явилися сили. Знову їду!

І ось — Москва! Четверта година ранку. Машини прибирають сніг на вулицях. Обід скрегоче по асфальту. Ледве втримую у руках руль...

За 122 дні я проїхав 12814 кілометрів. Не легко далася мені ця подорож, але ніколи в житті я не пошкодую, що зважився на неї».

Тихон Худояров.

РОДИНА ПЕТРА ГРИНОВСЬКОГО

Цю історію я почув у далекому північному селищі з несподівано теплою назвою — Мама. В готелі моє ліжко стояло поруч із ліжком мисливствознавця Миколи Степановича Калініна, який приїхав з Іркутська, щоб ознайомитися з відловом соболів. Це був мовчазний, як і більшість тайгових людей, чоловік із сивими вусами і простудженим голосом.

Вранці ми поспішали у службових справах, а ввечері в жарко нагрітій кімнаті обмінювалися враженнями. Микола Степанович більше слухав або гортав старі, річної давності журнали. Та одного разу розбалакався, і от що я почув від нього.

Жила на околиці Іркутська Софія Петрівна Гречкіна. На початку війни, у сорок першому році, загинув її чоловік. Лишилася вона з двома малюками. Заради них знову вийшла заміж. Однак чоловік трапився поганий: не любив дітей, пиячив, а потім зник невідомо куди. Залишив після себе колиську з немовлям та нові зморшки на обличчі жінки.

Софія Петрівна працювала сторожикою, до нестями любила дітей. Та застудилася одного разу і вже не встала...

Після похорону зібралися сусіди, прийшов хтось із школи, з райради. Почали міркувати — як бути з дітлахами. Вирішили віддати до дитячого будинку. Лише рідний дід, Петро Костьович Гречкін, похнюпившись, мовчав. Гірко було розлучатися. До себе взяти б. Та хіба витягнеш сім'ю в такі роки... І тут заговорив Петро Гриновський:

— Як собі хочете, а дітей не можна розлучати.

Всі здивовано обернулися в його бік: а що ж, мовляв, робити?..

— Беру на виховання дітлахів...

Легковажними здалися ці слова. Адже хто сказав — студент, першокурсник! До свого карбованця ще п'ять років дибати треба. І мати стара...

Микола Степанович давно знав Петра, був знайомий іще з його батьком. Петрів батько — старий комуніст, за царя шлях до Сибіру кайданами підмітав. Кришталевої душі був чоловік. І видно, від нього успадкував син розум і любов до людей. Жив Петро удвох з матір'ю в маленькій хатинці, обсадженої бузком. Марія Дмитрівна працювала гардеробницею в педучилищі.

Після десятирічки хлопець чомусь не пішов до інституту, хоча й мав кращий у класі атестат. Лишився працювати в школі монтером і лаборантом. Очевидно, матір пожалів. До університету вступив лише на третій рік. Роботу, проте, не покинув, і незабаром про кабінет фізики, який він обладнав у школі, почали говорити як про кращий у місті.

Вмів Петро причаровувати до себе хлопців. Плющали молотками кусочки міді, стругали, клеїли. Та, навіть знаючи Петрову любов до дітей, всі одмовляли його брати до себе сиріт: сам іще молодий — двадцять років. Одмовляли його в школі, одмовляли друзі. Міськрада спробувала відмовити, посилаючись на недостатню забезпеченість сім'ї Гриновських. Але Петро взяв рахівницю, поклав на кісточках свою зарплату, додав пенсію хлопців, свою стипендію. А зверху цього поклав довідку про те, що з завтрашнього дня він працює ще кіномеханіком у кінотеатрі «Гігант». Довелося поступитися міськраді, тим більше що середульшу дівчину вирішив поки що взяти до себе дід Петро Костьович.

Молодшого, Володьку, Петро зразу ж усиновив, виправив усі необхідні документи. Зі старшим у нього відбулася інша розмова:

— Стань поруч, Женю... Ну от, майже з мене ростом. На шість років усього й різниця. Як тут усиновляти? Не будемо писати папір. Будемо жити разом, а називай мене як хочеш: опікуном, братом. А найкраще — будьмо друзями.

— На все життя, га?

— На все життя!

Отак і почала свій шлях нова, не зовсім звичайна сім'я. Всі, хто приходив у будиночок з блакитними віконцями, щоб запропонувати свою допомогу або дати якусь пораду, душею відпочивали біля дітей і ласкавої Марії Дмитрівни.

Робота й навчання забирали в Петра багато часу, та завжди в нього знаходилися хвилини побалакати про дитячі справи, перевірити щоденник Жені, поборюватися з Володею. Часто приносив він додому то якусь «дуже корисну»

книжку, то купував іграшку. Неділю цілком віддавав дітям.

Працьовитістю Петра перейнявся й Женя. Під кінець занять у десятому класі він уже знав усі «батькові» професії: зміг би бути монтером, кіномеханіком, лаборантом. І коли Петрові було вже справді скрутно, Женя заступав його на роботі.

Закінчив Женя десятий клас. Сусіди гадали: тепер полегшає Гриновським — ще одна пара робочих рук. Сам Женя поривався на виробництво. Але Петро твердо сказав:

— Підеш до вузу. У тебе ж здібності до хімії! Ти більш, ніж будь-хто, маєш право вчитися. Готуйся до екзаменів.

І почали вчитися разом: Петро — на четвертому курсі, Женя — на першому, роботу на двох поділили. І ростом зрівнялися. Стали як брати, тільки Петро білоголовий, а Женя чорний, як грак. На останньому курсі Петро сів за диплом, піклування про дім узяв на себе Женя. Володя на той час ходив уже до п'ятого класу.

Коли Женя перейшов на третій курс, Петро одержав призначення на роботу. На двері маленького будиночка повісили замок, позабавили віконниці.

Відтоді Микола Степанович Калінін нічого не знає про Гриновських. Як вони там живуть зараз?

В Іркутському об'єднанні легко знайшли потрібну адресу: середня школа, селище Тельма, Усольський район. Петро Гриновський працює викладачем хімії.

Увечері попутною машиною я виїхав до Тельми. В селищі діти ганяли по льоду мерзлу картоплину. Зупинивши на хвилину «хоке-

істів», я спитав, як пройти до вчителя.

— А он на горі світяться вікна,— показав мені білий від снігу «воротар».

— Володько,— підштовхнув він уперед кремезного хлопчика,— проведи — до вас.

Я спитав у Володі:

— Петро Іванович ким доводиться?

— Татком.

Оглянув хлопчика. Нова шапка, добре пошитий козушок, білі валички й акуратні рукавички.

— Любить батько?

— Любить. Бабуся каже: надто вже любить...

Великий будинок. За парканом по-хазайському складені стоси дров. Натискаю на клямку.

— Тату, до тебе з Москви! — ще з сіней кричить Володя.

Назустріч підводяться двоє молодих чоловіків і жінка з якимось шитвом. Мені пощастило: Женья цього дня приїхав з університету додому погостювати.

Всі у цій сім'ї називають Марію Дмитрівну мамою. І вона ста-

Родина Петра Гриновського: Марія Дмитрівна, Петро, Володя, Женья.

висься до всіх з однаковим теплом.

— От тільки Володю надто пестить,— з ласкавим докором говорять Петро.

— Ні, мама каже, що це ти мене пестиш,— пригортається до батька Вовка.

Всі усміхаються. Видно, людське тепло міцно оселилося в цьому домі.

— А як сестра?— питаю в Жені.

— Рая, як і раніше, в дідуся. Вчиться у восьмому класі. Дідусь до Раї зник, ніяк не хоче розлучатися. Та й він їй дорогий. Старий вже зробився, його доглядати треба.

Увечері наступного дня, провівши Женю на поїзд, ми з Петром йшли тихими вулицями Тельми. Він розповідав про свої труднощі.

— Але тепер уже краще. Скоро в нас нова школа буде. Такий кабінет обладнаємо! Тоді вже я із своїми «алхіміками» розвернуся.

По тому, з якою радістю говорив він про свої плани, було видно,

скільки доброти й сили в цій людині. Від матері я дізнався, як важко йому було з дітьми в перші роки. Не вистачало грошей, а хотілося, щоб «його діти» були нітрохи не гірші за інших. Як переживав він важку Володину хворобу! З Женею теж, був час, морочився. Той, захопившись футболом, зовсім занедбав навчання. «Батькові» довелося червоніти за «сина» на шкільних зборах і педрадах.

Розмовляючи, ми не помітили, як стежка привела нас у тихий сільський парк. На лавці сиділи двоє. Дівчина, сміючись, струшувала юнакові з капелюха сніг.

— У тебе не було?..

— Було...— Петро помовчав.— Я дуже любив. Вона, здавалося, теж кохала. Росли й училися разом. Коли я сказав, що не можу покинути хлопців, вона нібито розуміла. А потім почала відмовляти... Згодом поїхала. Кажуть, тепер одружена. Ви не згадуйте прізвище. Вона хороша. Люди не всі однакові.

Ми пливли річкою на моторному човні. Слово «пливли» я не можу зараз писати без усмішки. Мотор навіть на глибоких місцях ледве пересилував зустрічну воду. На перекатах ми вилазили з човна, брали на плечі мотуз і ставали справжнісінькими бурлаками. В цих місцях так і ходять з човнами проти течії. Тягнеш, тягнеш, каміння під ногами шурхотить, мотуз урізається в плече, ноги в гумових чоботях починає ламати від холоду. Найкраще — пробігти по сухій гальці і сісти перекурити. Але ми поспішали і тому йшли, йшли. На глибинах вода ховала запінені гребені, і ми вмикали мотор. Замучив цей мотор. Весь час чекаєш: гвинт ударить об камінь, полетить шпонка, треба буде ремонтувати. Шпонка летіла разів з вісім. Та все ж ми кілометрів сорок подолали. І тут скоїлося щось зовсім безнадійне. Володя-моторист вилаявся російською, потім коряцькою мовами, розлючено затоптав цигарку на алюмінієвому днищі човна і сказав: «Два дні ремонтувати».

Я засумував. Післязавтрього

має бути літак. До цього часу необхідно повернутися в селище. По воді сіявся дрібний дощик. Угорі, на сопках, дощик лягав сліпучобілим снігом, за ніч зима могла і нижче зійти. Ми сіли підвечеряти й подумати. І тут ми побачили човен. Він швидко рухався за течією... Троє людей. Один, здається, спить, другий — на веслах, третій, високий, з довгою жердиною, сидить на кормі. Ми замахали руками, і човен пішов носом до нашого берега.

— Йому необхідно повернутися в селище. Візьмете?

— Гаразд, сідай, сідай... Веслами можеш трохи?

...Течія підхопила човен, і тільки тепер я огледівся, Сиджу на купі великої риби. Тут же лежать шкіри, оленяче м'ясо. На носі приростився собака. Великий човен мало не черпає воду, але старих це анітрохи не бентежить. Вони мурмотять коряцьку пісню, один п'яний намагається і ніяк не може зав'язати шнурка на засмальцьованих хутряних штанах.

— Із свята їдете?

— Одначе, із свята. Олешка кололи, трохи мухоморчика пили,— відповідає високий з жердиною.

Я вже знав про цей грибний напій і міцніше схопився за весла. Лише тепер я по-справжньому оцінив характер річки. Човен будь-якої миті може перевернутися. Розмірковую: скільки доведеться пройти перекатів? Кожний удар весла треба розраховувати, а спробуй угадати, де краще проскочити це чортове каміння. Ну й течія — човен розвернуло боком, потягло...

Один старий за мою спиною беззубим ротом жує заваланий шматок напівсирого м'яса. Другий так і не вправся з шнурком,

уткнувся обличчям в оленячу шкіру.

— Заснув дідусь Оні, — усміхається високий з жердиною.

Мені не до жартів. Дивлюся на цього третього. Чи хоч він розуміє, що ми ось-ось перекинемося?

— Багато слижів везете?

— Одначе, добре ловили. Штук двісті буде...

Човен ледь-ледь не черпає бортами. Слижі під мною ковзають, як живі, важко гребти. Здається, цей третій, з жердиною, протверезів, он як спритно вперся. Але що це він шукає рукою? — рукавиця лежить на видноті, на колінах.

— Погано бачите?

— Одначе, зовсім сліпий.

— Зовсім?!

— Одначе, змалку не бачу.

Чоло моє змокрило. Як же це я відразу... Повіки у старого справді не піднімаються, обличчя нерухоме... І саме цієї миті слід вирішувати, куди повернути човен. Уже чути — вода плескає об каміння, і білу піну видно. От зараз, зараз треба... Там, на бистрині, буде пізно...

— Мельгитанин¹, треба правим веслом гребти... Там під берегом глибина добре.

Тепер я і сам бачу, що правим. Знову скреготнуло по днищу... Уже не можу відвести очей від високої спокійної постаті. Це він з жердиною вправно вирівнює човен. Замість шарфа на шиї білий вафельний рушник, на ремені — ніжик і дві невеличкі коробочки. З тютюном і, мабуть, з цим сушеним «мухоморчиком».

— Ви теж на святі випили?

— Одначе, трішки. Так трохи

пісня захотів... Слухай, праворуч, праворуч гребти — палиця буде...

Так, ця колодочка на течії могла б нас... Я вже не можу стримати здивування:

— Іване Піновичу, а як же ви?..

— Одначе, просто. Вирус вода — я слухай. Зараз поворот буде. Тримай! Тримай! Каміння!

Пізно. Човен не перекинувся, але міцно, із скреготом сів на днище. Жердиною і веслами не візьмеш. Стерновий стрибає у воду. І я стрибаю. Вода вище чобіт і холо-о-дна... Прокинувся від поштовху дідусь Оні, але нічого не зрозумів. Замурмотів пісню...

Знову плывемо. І я вже не почувуюся капітаном. Мені слід, звичайно, пильно дивитись, але я більше слухаю, що каже цей дивовижний чоловік на кормі.

— Зараз боятися не треба. Тут каміння нема. Сміливо треба гребти. Тут риба багато живе, чуєш, юкола пахне? Мій юкольник.

На березі вималювавсь охайний сарай на тонких високих палях.

— Юколи великий запас?

— Одначе, великий.

— Сам ловив?

— Син поможи, дружина поможи, сам багато ловив. Зараз треба лівим гребти — буде камінь, який зверху нема.

— Всю річку знаєш?

— Вона шумить, я пам'ятаю. Тут шумить, там по-іншому шумить, палиця зовсім по-іншому шумить. Жердиною глибину добре пам'ятаю...

— А що зараз праворуч на березі?

— Багато мілка вода, багато лежить великих палиця. Будинок орла на сухій палиця.

Два білохвостих орли знялись і

¹ Мельгитанин — росіянин.

важно полетіли до положистої сопки...

Останню годину ми вже пливемо в темряві. Сопки стають чорними. Чітко позначився ламаний горизонт. За горами лимоново відсвічує небо, а сопки дедалі чорніші й чорніші. Темрява поступово тече в річку, і тільки далеко ліворуч дві снігові гори сяють рожевим світлом. У суцільній темряві пливемо. Ще два перекази, і повинні з'явитися вогні селища.

— Тут треба добре дивись. — Стерновий на кормі підводиться, впирається жердиною...

Проскочили. І одразу за поворотом заблищали вогні.

— Іване Піновичу, є в табун по річці вгору ти ж коли ходив?

— Одноче, вчора ходив. Вранці пішов, а ввечері в табуні чай пили.

— Берегом ішов, а човна тянув?

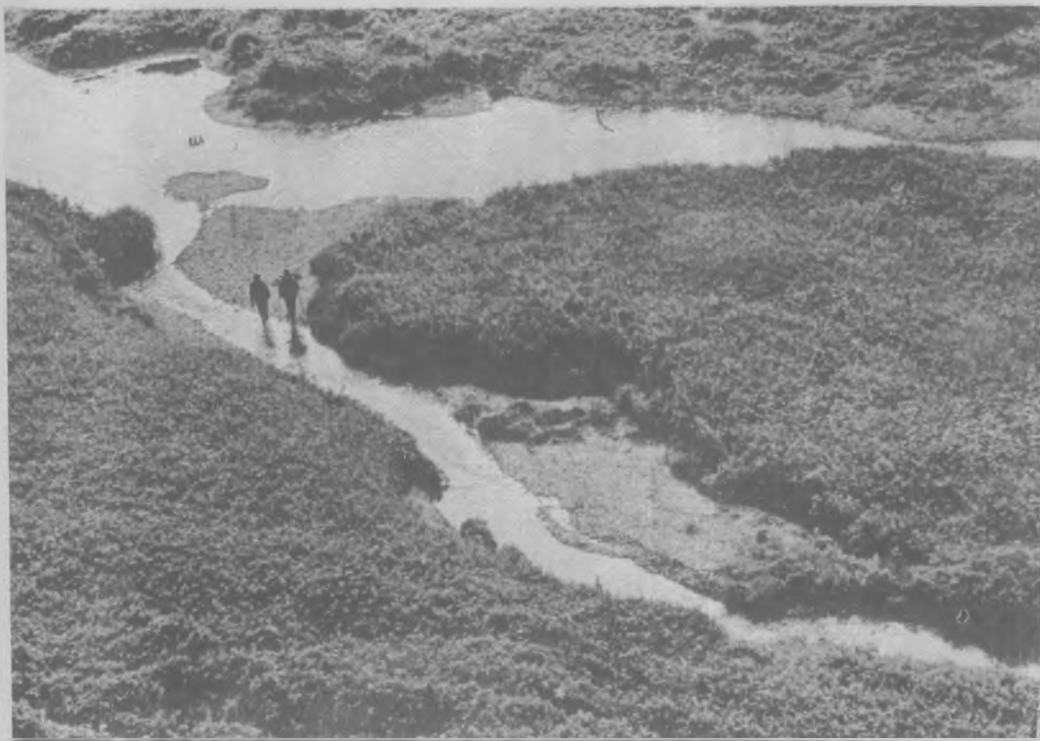
— Одноче, так.

— Сам?

— Ні, не сам. Із собакою.

Я подумки огледівся. Уявив собі кам'янистий берег, завалений змитим лісом і валунами, змерзаний безліччю гомінких струмків і річок. Іде берегом людина і тягне човен. Слепа людина. До табуна п'ятдесят верст... Незбагненно!

Долина ріки нерідко заміняє тут дорогу.

Іван Пінович Рультетегін.

Човен уткнувся в мулистий берег. Стерновий у темряві впевнено відшукав потрібний кілочок, прив'язав човен. Покликав когось із темряви. Одразу ж підійшли дві жінки, почали складати рибу у великий кошик. Розпитувати було незручно. Я відклав розмову і почав прощатися.

— Одначе, мельгитанин добре весла тримав. Я думав, трохи погано будеш гребти... Як російською сказати... Молодчина!

Похвала була доречна. Ломило руки і спину, на долонях темніли криваві пухири.

Я пройшов вулицю і озирнувся на річку. Двоє старих, обнявшись, мирно теревенили. Високий перевозувався.

Сорок п'ять років тому хлопчик-чукча Іван Рультетегін поїхав з батьком погостювати до сусіднього табуна. Дорослі пили чай, а дітлахи стрибали посеред юрти. Граючись, донька господаря зачерпнула блюдечком попелу... Це тільки здається, що багаття в юрті згасло, воно тільки зверху покривається синім попелом... Жінки язиком вибирали попіл з очей і питали: «Ти бачиш?» Він і сьогодні пам'ятає, як питали. Йому було шість років. Він не міг тоді осягнути всієї біди.

«Твоїми очима мають стати вуха, і голова, і ноги, і руки», — казав батько. Батько брав сина у всі мандрівки по тундрі, розповідав: це джерело, це оленячий

слід, це качки свистять крилами; трава під снігом лягає в бік заходу сонця; заспівали птахи,— отже, день починається; перестало гріти сонце, ущух вітер — у тундру прийшла ніч. «Запам'ятовуй, тоді житимеш».

І він навчився здалеку «чути» табун по запаху диму, ловив у табуні їздових оленів. Він міг заколотити оленя, оббілувати. Навчився шити торбази, робити міцні нарти, міг вибрати дерево і видовбати човен, навчився за вітром управляти упряжкою собак. Батькові очі були поряд. Завжди питаєш: як це? Це що? Але батько прожив мало. Попав у завірюху, чотири дні пролежав під снігом, застудився...

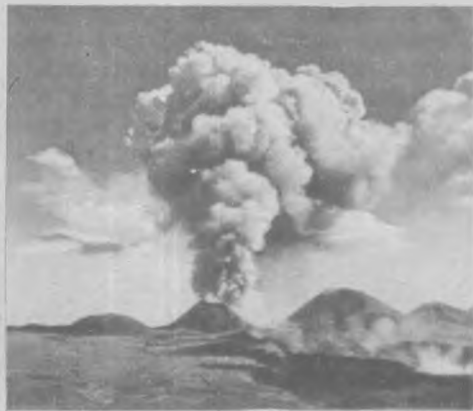
Батька замінив добрий друг Сергій Івтагін. Удвох ходили полювати ведмедя, підстерігали в засідках гірських баранів, стріляли диких оленів. Часто звіра першим чув Іван. Сергій стріляв. Високий і дужий, Іван ніс здобич додому. «Не знаю, по скільки кілометрів ніс,— хто міряв тундру! Два дні

йшли, три дні». Іван і сам стріляв по пташиних зграях, цілячись на свист крил. Здобич приносив собака. За голосами, за шерхотом крил він міг сказати: летить сорока чи ворона, лебеді, гусина зграя. Він пам'ятав усі річки довкола стійбища, знав, у яку й коли заходить червона риба. Він майстерніше від усіх плів сітки і не пас задніх на риболовлі. Поряд були очі доброго друга. Але друг одружився і поїхав до Анадира.. «Тоді дуже-дуже була туга. Я думав, треба до «верхніх людей» іти...»

Якось він узяв карабін і рушив у тундру, щоб уже не повернутися назад. Ішов довго. Не треба було запам'ятовувати дорогу — востаннє йшов. Інколи зупинявся — не відпочивати, він тоді зовсім не зморювався — ставав і слухав. Ховрашок зашурхотів у траві, дикий олень лежав, тепер побачив людину, скочив... Легко вгиналося купиння під торбазами, і навіть через верболіз, що стьобав по обличчю, було приємно йти. Він натрапив на річку і впізнав її по голосу води.

Камчатка... Цей суворий край
любить сильних людей.

У кратері.
Виверження вулкана.

Вони з батьком ставили на цій річці сітки. Перейшов через річку, присів і раптом почув: хтось легеньким слідом за ним перебіг через воду... Собака! Третєся об ногу, лащиться. Він сів і просидів ніч, ще день і ніч. Собака лежав поряд. Він гладив його, і собака лизав руку. Він сказав: «Тума, друг...». Підвівся, перейшов річку і пішов назад до табуна. Він пам'ятав, як треба йти від річки до стійбища, та й собака біг трохи попереду... В табуні він сказав: «Ходив слухати тундру...».

І життя знову пішло своїм звичаєм. Він міг сам лишитися в табуні і «пасти п'ять днів, і жоден олешка не пропав». Тепер у нього був надійний помічник. Він зробив довгий поводок, повісив на шию

Вітряно.

собаці дзвіночок і міг ходити вже далеко по дрова, по ягоди. Згодом у собаки з'явилися цуценята. Він вибрав найміцніше і найрозважливіше, почав його вчити і теж назвав Тума — Друг. Не розлучалися вони вісімнадцять років. Іван Рультетегін одружився. Пішли діти, одне, друге... Їсти є кому... «Багато всіляких робота треба було роби». Собака завжди допомагав.

Тума знала усі стежки, якими господар ходив по дрова, по рибу. Він міг устати і піти серед ночі. Найчастіше по дрова вони ходили вночі. Теленькав дзвіночок, натягувався довгий шкіряний поводок. Вони завжди вчасно поверталися додому.

На бездоріжжі, коли й олень не йде, і собаки не побіжать,

Іван Рультетегін брався пішки переносити термінові вантажі в селище з бази на березі океану. Він вирушав удосвіта і до півночі з двома «чаюваннями» по дорозі повертався в селище, скидав з плечей ношу. Від селища до бази — сімдесят п'ять кілометрів. Я підрахував: він проходив по вісім кілометрів за годину. «Одначе, без собаки не міг».

Якийсь час він служив у «червоній яранзі», був погоничем собачої упряжки. Їздили по табунах, возили кінокартини й газети. Під час хурделиці тільки на нього й покладалися всі надії. Він одкидав верх кухлянки, слухав, розривав сніг, торкався рукою до трави і казав, як слід їхати. «Одначе, дуже мені собака Тума допомагав».

Вісімнадцять років служив собаку. І прийшла старість, почав помилятися собака. Він зрозумів: Тума сліпне. «Знову було багато туга». Собака осліп зовсім і не міг уже відшукати навіть вихід з юрти. Він не пристрелив Туму, як робив завжди, коли собака не міг уже більше ходити в упряжці. Він дрібно рубав для неї м'ясо і сам виводив з юрти... Два роки тому він поховав Туму, як людину, за селищем біля сопки. «Такого собаки більше ніколи немає».

Так Іван Пінович Рультетегін прожив понад п'ятдесят років.

Коротку історію життя я розповів зі слів старшого сина Рультетегіна, Тергув'є Павла, зі слів гуртоправів і сусідів, які знають тепер Івана Піновича, зі слів самого Рультетегіна. Я зайшов до нього в дім наступного вечора після подорожі річкою. Рультетегін уже не кочує з табунами. Влітку мандрує із селища до верхів'їв річки — до

«сінного місця» Вай-Ваям — ловить рибу, готує на зиму юколу. Осінь і зиму столярує в радгоспі, вечорами — «адже дітей багато, їсти просять» — шиє торбази, виготовляє для гуртоправів арканичаути, робить люльки і коробочки для тютюну...

В будинку було дуже натоплено. Рультетегін сидів на підлозі, на сухій витертій оленячій шкурі, і пиляв ножівкою бронзовий гвинт від старого пароплава. Хтось приніс знахідку, знаючи, що Рультетегін «знайде місце для кожної залізачки».

— Одначе, гарна блешня буде. Собі трохи зроби, для табуна трохи. М'ясо приносять, треба щось людям добре роби. — Він говорить, а сам пиляє далі великий гвинт на

Чекання.

шматочки. Ошурки теж для чогось згрібає в ганчірку. Раптово гасне світло, але пилка не вмовкає.

— Іване Піновичу, а Павло чому вдома? Я чув, що він у Петропавловську?..

— Одначе, так. Вчився в інституті. Я сам покликав. Сказав: «Павле, рік почекає треба, трохи допомагай батькові треба. Сестра закінчить навчання — ти знов у Петропавловськ їдь».

— А ти в Петропавловську був?

— Одначе, ні...

Двоє зовсім голих маленьких дівчаток бігають по хаті, верещать, загортають у шкуру гладке, наче ведмежа, цуценя. В кутку лежить, спостерігаючи цю веремію, великий пес.

— Скільки ж у вас дітей?

— Одначе, семеро... Слухай, у тебе плівка маєш? Ну, як би мовити... зовсім зайвий маєш? Дай Павлові трохи. Хай учиться. Я купив Павлові цей маленький машина, який фотографія робить...

Вариться в казані оленьче м'ясо. Мовчазна дружина господаря чавить у дерев'яному кухлі ягоди водянки й лохини, кладе туди рибу і жовтуваті на колір корінці. Верещать, бігають по хаті двоє замурзаних чорнокосих дівчаток. Вихопили в батька з-під рук пучку ошурків, сиплють зверху на цуценя і регочуть від задоволення. А батько розпилює бронзовий корабельний гвинт. Руки великі, м'язисті, в подряпинах. Він час від часу швидко проводить пальцем по тому місцю, яке пиляє. Зосереджене, напружене обличчя невидючої людини, коли він говорить, трохи схиляє голову набік.

— Руки зморилися трохи. Треба міняти робота.

Із шкіряного мішка майстер дістає тонку оленьчу жилку, підносить до обличчя, за допомогою язика спритно просилує її в голку. Червонястого кольору шкурка на моїх очах перетворюється в дитячу не то панчошу, не то чобіток...

Я не бачив, як Рультетегін танцює. Про це мені багато розповідали. Ніхто з молоді не може танцювати так довго і так уміло, як Рультетегін. Танцює під бубон біля юрти і під музику на маленькій, як п'ятачок, сцені сільського клубу. І борець він перший на всю камчатську тундру.

Вранці я бачив, як Рультетегін ішов із селища. Прямий, росту незвичайного, просто я не бачив ще таких високих людей! Червоного кольору кухлянка з чорним собачого хутра коміром. Довга палиця в правій руці, ніжик біля пояса. Через плече перекинута тонкий шкіряний поводок. Поводок тягне молодий собака.

Ми з місцевим радистом спостерігаємо цю картину.

— Знаєте, він рукою попрубує і скаже: лисячий слід чи собачий, свіжий чи вчорашній... Дивовижна людина!..

Через розчинені двері чути: шалено пищить морзянка, але радист не поспішає в будиночок, захащений чорними ящиками. Ми дивимося, як сопкою рухається гігант у червоній кухлянці.

— Пішов у тундру в справах...

І ще кілька слів. Ми, нічим не обділені на святі життя, часто-густо розпускаємо нюні, скаржимося. І в той же час, ось зараз, живе Людина в тундрі, Іван Пінович Рультетегін.

ЛЮДИНА З ПІВНОЧІ

В позаминулому році він з'явився в Москві з ведмежам.

Ведмежа (це була ведмедиця, названа Айкою) народилося на півдні, в зоопарку міста Миколаєва. Москва була для нього перевалочним пунктом по дорозі в Норильськ. Там Айка мала пожити в квартирі разом з людьми і летіти потім на батьківщину своїх предків далі, на Північ. Оператор і режисер Юрій Ледін задумав фільм про білих ведмедів і готувався до експедиції в Арктику. Присутність Айки, як він вважав, дасть додаткові сюжети, але найголовніше, цікаво було довідатись, як поводитиметься приручена тварина, зустрівши диких родичів. «Як побачимо, що Айка зможе

Юрій Ледін.

Північ. Річковий аеродром.

жити в льодах, там її і залишимо».

Через рік після цього, вночі, у мене задзвонив телефон.

— Я прямо з аеродрому...

— Так приїжджай, ти що, дорогу забув?

— Я не сам. Я з ведмедицею.

— А де ж вона?

— Та ось, біля будки...

Ранком ми зателефонували в Берлін професору Датте, щоб спитати в нього, чи не передумали вони взяти кіногероїню на проживання в зоопарк?.. Усе було гаразд. І я побачив зворушливе прощання людини із звіром.

— Північ їй не сподобалась?

— Та ні, з нами їй було там добре. Але дикий світ для Айки відрізаний. Я радий, що знайшлося гарне місце.

— А фільм?

— Поки що це десять кілометрів плівки. Сідаю монтувати...

Тепер фільм готовий. Юрій Ле-

дін уже прийняв поздоровлення, і я хочу познайомити вас із цим чоловіком.

Йому сорок сім. Коли я жартома кажу: «Юр Янич, не на ярмарку, з ярмарки їдемо», він починає смішно гніватись: «Та що ти! Ти знаєш, скільки нам треба ще об'їздити. Це тільки із супутників Земля здається маленькою».

Ми розгортаємо карту і кружальцями відзначаємо місця, де нам треба ще побути. Його кружальця завжди лягають на північний край землі. Оглядаючи місця, де він уже побував, знаючи його вдачу і робочу хватку, я завжди думаю: таким людям треба давати два або й три людських життя. І всі до останнього дня він заповнив би ділом, пристрасстю все бачити, про все розповісти...

Він лєнінградець. Разом з містом пережив все, що випало пережити в 41-му і 42-му роках. «Ріс я пестунчиком — мало не за

руку до школи водили. І раптом зразу лишився сам. Від голоду помер батько, слідом за ним мати...» В тринадцять років життя підхопило й понесло його, наче тріску в потоці. Він пам'ятає: плив Ладогою під бомбуванням. Потім разом з іншими лєнінградськими дітьми його везли кудись поїздом, але хворого винесли з вагона в Коврові. Два роки лежав. З лікарні його взяли в колгосп. Тут він пройшов сільську школу життя: навчився орати, косити, був мірошником... Є в його біографії робота піонерським вожатим, секретарем комсомольської організації, фотографом (робив «картки», об'їжджаючи лісові селища на мотоциклі).

До полярних районів його прив'язала робота в Інституті Крайньої Півночі. Спочатку з фотоапаратом об'їжджав він стійбища оленеводів і, як говорить сам, «поступово вріс у це життя з коротким літом і довгою зимою...»

Його робота, точніше сказати, тепер уже справа всього життя — кінозйомка тварин.

За останні роки всі ми звикли подорожувати, не полишаючи квартири. В теплому помешканні сідаємо в крісло біля телевізора, і цей чарівний «ящик» переносить нас в джунглі, в пустелю, на океанське дно, на Крайню Північ. Звикаючи до приступності видовища, ми нерідко забуваємо, що за ним стоїть людина. Великі знання, труд, терпіння, витривалість, буває, і ризик стоять за кожним вдалим кадром, знятим у природі.

Про Юрія Лєдіна я чув такі слова: «Він на Півночі своя людина». Що це означає — бути своєю людиною на Півночі? Звикнути до

морозів, вітрів, довгої полярної ночі — це вже немало. Але одне — жити, наприклад, у Норільську, в місті з усіма людськими зручностями, інше — бути постійно в дорозі, причому забиратися в такі місця, де людський слід — уже рідкість. За такого життя притулок у теплому чумі дорожчий від ночівлі в гарному готелі. Але в тундрі слід уміти при потребі заснути, зарившись в снігу, не гребувати сирым м'ясом, мороженою рибою. Мандрівник у цих місцях — сам собі лікар, сам мусить уміти відремонтувати кінокамеру, магнітофон, мотор, рацію. Тутешній транспорт — оленяча упряжка, собаки, човен, лижі, підбиті камусом. Їздять у цих краях без доріг, орієнтуючись по сопках, по зорях, по вітру, по запаху диму. Ці науки Лєдін освоїв.

І ще людині на Півночі потрібно добре знати місцеве життя, звичаї тутешніх людей. «О, Юрій приїхав! Заходь, заходь!» Цей радісний вигук у хатині мисливця або в чумі оленевода означає, що гість на Півночі не чужа людина.

Сама робота його також не кожному до снаги. Вона схожа до полювання на звіра. Точніше сказати, це полювання і є, тільки складніше. Тут мало вистежити звіра. Треба зрозуміти таємницю життя, а це вдається небагатьом. Проте Юрію щастить. Рідко трапляється, щоб у Норільськ він повертався без здобичі.

Мисливець з рушницею після вдалого полювання, як водиться, збирає до столу друзів — «на качку, на ведмежатину». У мисливця з кіноапаратом весь світ у друзях. Назвемо імена людей, очима яких в останні роки ми зазирали в недоступні раніше таємниці життя.

Француз Кусто, німець Гржимек, болгарин Григор'єв, англієць Даррелл, швед Йільсетер. І ось, виростаючи від фільму до фільму, в цей ряд по праву стає Юрій Ледін. Його успіх, окрім усього, вражає ще й тим, що немає у цієї людини за плечима ні ВДІКу, ні спеціальної освіти біолога, не споряджали для нього дорогих експедицій, і навіть не центральні наші студії науково-документального кіно виставили талановиту людину, а далека Норильська телестудія. Честь і хвала всім, хто був причетний до роботи над фільмами Ледіна. Але, звичайно, основою успіху є особа самого автора. Пристрасний і витривалий мандрівник, зоолог, сценарист, режисер, оператор і, звичайно, художник, який поетично осмислює все побачене, втілює в одній людині. І якщо когось треба назвати помічником Ледіна, то цією людиною є дружина Юрія Яновича Людмила Ледіна.

З героїнею фільму білою ведмедицею Айкою.

Пристань на острові.

Навіть просте розуміння інтересів чоловіка дало б йому сили в роботі і радість. Але тут ми маємо особливий випадок. Людмила — постійний учасник всіх поїздок, походів, усіх чоловікових експедицій по Півночі. Знаючи складності подорожей, я завжди з захопленням думаю про цю дивовижну жительку Півночі. Вона не просто товариш-супутник, який збирає витошки, поки чоловік працює. Вона поділяє з ним труд і все, що лягає на його плечі. Людмила нарівні з чоловіком вміє управляти упряжкою собак і оленів, водить моторні нарти, вміє стріляти, на ній лежить обов'язок керувати човном, поки чоловік робить зйомки. Вона і сама навчилась володіти кінокамерою. І нерідко чоловік і жінка роблять зйомку разом з двох точок. Залишається сказати: всі ці навички жінка здобула, перебуваючи поряд з чоловіком. (Ледіни одружились, коли

Людмила після десятирічки пішла працювати в аптеку).

Дванадцять років двоє людей ходять по Півночі разом. Тундра від Кольського півострова до гирла Лени позначена їхнім подвійним слідом. Вони пропливли на човні пониззя Печори, Лени, Обі і безліч маленьких річок, що течуть у тундрі. Вони жили на островах і плавали в морі Лаптевих, Баренцовому і Карському морях. Їхні успіхи мають не двоє, а четверо крил.

Влітку 1971 року Ледіни висадилися на крихтлому «атолі» в Льодовитому океані. Піщаний острів, що мав форму кола завширшки шістдесят метрів, під час відпливу здіймався над океаном, а під час припливу вода покривала його майже повністю. Двоє людей з наметом, човном, діжками прісної води і бензину рятувалися на невеличкій вишці, спорудженій нашвидкуруч із плавника. Крім них, на піщаному острові жило кілька тисяч моржів і пара білих ведмедів. У такій компанії Ледіни провели літо. Звичайно, це був не курорт. Але вони згадують життя на «атолі», як дуже щасливий час, — «для зйомок це був рай». Решта: житло на помості, сусідство моржів, ведмідь, який підкрився до оператора зі спини майже впритул, — згадується без емоцій: «Звичайна справа в роботі». Фільм під назвою «Моржі», знятий того літа, полонив усіх, хто бачив його.

Всього Юрій Ледін зняв понад десять фільмів, присвячених тваринному світові. За їхніми назвами («Оленятко», «А кругом тундра», «На батьківщині кайр», «Моржі», «Червонозоба казарка») стоїть багатогранне життя Півночі, підглянуте закоханою в нього

Соболик.

людиною. Фільми ці принесли Ледіну почесне визнання не лише в нашій країні. На щорічних форумах купівлі-продажу фільмів представникові СРСР ставлять запитання, до якого вже звикли: «А що зняв Ледін?» Представник шведського телебачення Б. Норделл з приводу його фільмів писав: «Як ділова людина, я знаю: перш ніж купувати фільм, його треба побачити. Але фільми норльського режисера і оператора Ледіна я купую нехайно, як тільки довідуюсь, що вони є».

Фільм «Моржі» було куплено й показано більш ніж у п'ятдесяти країнах. Що стоїть за цим комерційним фактом? Визнання майстерності режисера й оператора? Так. Знайомство мільйонів людей з природою нашої країни? Так. Гордість, що ми маємо майстра, який уміє працювати на рівні найвищих вимог? Так. Але і комерційний бік справи, звичайно, має значення. Якщо фільм продано півсотні країнам, отже, на ці гроші можна купити півсотні таких самих вдалих фільмів. Отже, на наших екранах ми побачимо природу всіх куточків Землі.

Фільм про білого ведмедя Юрій Ледін задумав давно. Довго до нього готувався. В травні 1974 року я одержав телеграму: «Завтра ми вилітаємо».

Для спостереження життя ведмедів було обрано безлюдний острів Чамп в архіпелазі Землі Франца-Йосифа.

Цього разу до складу експедиції ввійшли четверо: Людмила і Юрій Ледіни, їхня восьмирічна донька Вероніка і ведмедиця Айка.

П'ять місяців життя на крижаному острові добре показані в фільмі. Багато ми бачимо протягом години: людський побут у незвичайних умовах, вражаючу арктичну природу, бачимо, як цей суворий світ сприймає і розуміє дитина (Вероніка вже не вперше бере участь у мандрях разом з батьками), але головний герой кіноповісті — білий ведмідь.

Цього хижака, сильного, цікавого, який ще не звик остерігатися людей, знімали вже немало. Та це були звичайно лише епізоди зустрічей із звірами. Юрій Ледін спокійно й ґрунтовно простежив щоденне життя білих ведмедів.

Перед зйомкою було немало питань. Як народжена в зоопарку і вихована під людським дахом Айка почуватиметься на батьківщині предків? Як поставляться ведмеді-аборигени до появи людей і дивної ведмедиці в товаристві людини? Як живуть ведмеді на острові, чим харчуються, як росте їхнє потомство? Чи реально прожити майже півроку на острові, не тільки не уникаючи звірів, але навпаки, налагоджуючи з ними контакти? На ці запитання одержано всі відповіді.

Жанр знятого фільму становить собою сплав спостережень і по-

тичного осмислення побаченого з дослідженнями, які дуже цінні для науки. Ми бачимо, наприклад, як ведмедиця привчає двох своїх малюків до полювання і до самотнього життя. Бачимо: їжу в цьому суворому краї добувають з великими труднощами, і, якщо є змога одержати її з меншими зусиллями, звірі вибирають саме цей шлях. Ми дізнаємось: у ведмедя є птахи-нахлібники (чайки), які супроводжують свого господаря в льодових мандрах. Ведмеді їдять траву! Ходять і скубуть її, неначе кози, хіба це не цікаво?!

Стосунки Айки і дикунів... Ще раз наочно показано: той, хто не пройшов суворої школи дикої природи, відрізаний від неї назавжди, він не здатний вижити в природі і не прагне туди повернутись. Айка виявила цікавість до родичів. Але залишилась межа, через яку вона не наважилась переступити. Її світ — це троє людей, дах над головою і їжа в місці. І вона цей світ намагається захищати, побачивши, що до житла наближаються дикуни.

Чи велика дистанція, яка відокремлювала людину і диких ведмедів? При зйомці відстань вимірювалась інколи десятком кроків. Коли ж люди зачиналися в будиночку, від ведмедів їх відмежовувала тільки стіна. І обійшлося без крові! Це зовсім не означає, що білий ведмідь благодушний. Але це ставить під сумнів численні твердження: «Звір нападав і був убитий в порядку самозахисту». Юрій Ледін вважає: «Ведмідь іде до людини, тому що він допитливий. У критичних обставинах ведмедя досить налякати, щоб він ішов своїм шляхом».

— Амто!
— Амто!— всміхається дідусь Тергув'є. Бубон у його руках описує півколо і замовкає.— З Москви? Чував, Москва — велике стійбище. Люди багато, як комарі в тундрі, так чи ні?— задоволений жартом, дідусь Тергув'є витирає рукавом кухлянки очі. Бубон знову починає танцювати над багаттям, і захриплий старечий голос тягне: «Одо-одо-до-ой!..»

— Про що співаєш, діду?

— Так співаю, нічого не співаю. Співаю: тундру бачу, олені бачу. Жовтий тундра, потім білий тундра. Блакитний річка, потім білий річка. Білий день — собака біжить, чорний ніч — собака біжить. Буду їхати, оленячий язик буду їсти, чай пити буду, спати буду. Одо-одо-до-ой!..

Північ Камчатки. Ми з «оленячим лікарем» Валентином їдемо тундрою, і позаду лунає ця пісня, проста, неначе пташині крики. Під копитами в коня то вода хлюпає, то мох з хрустінням приминається. На повному аллюрі упади з коня — не заб'єшся на цій перині, розшитій чорним бісером во-

дянки і синіми намистинами лохини. Синя гора праворуч. Уже двічі коні пили із зустрічних кам'янистих річок, а гора все праворуч, усе видніється на її верхівині камінь, схожий на ведмедя.

— Скільки до неї? Кілометрів з десять?..

— Тридцять, а то й більше...

Повітря синє. Не холодно і не жарко. У воді вусаті купини. Оленячий череп і білий візерунчастий ріг. Восьмеро живих оленів дивляться в болотяне дзеркало і бачать там восьмеро таких самих рогатих і бородатих.

Тиша в тундрі. Просихають на синьому небі білі довгі хмари-рушники. Просвистіли кулики-ягідники, поворушили легеньку вату трави-пухівки, і знову тихо. Жовта тундра. Скільки відтінків теплого кольору! Лимонні лози шмагають коней по боках. Червонястими жилками світяться килими берізок і лохини. Іржаві нетрі болотяних заростей. Темно-малинове листя горобин, що стеляться. Осінь у тундрі я називав би літом. Комарів нема. Спати можна просто неба. Біжать з-під ніг земляні звірки — ховрахи. Знову білють оленячі кістки, ростуть берізки, які можна, наче траву, зірвати рукою.

Можна зустріти ведмедя на цій безлюдній землі. Можна побачити десяток ведмедів одразу — пасуться, наче коні. Не дуже небезпечний звір у цих місцях, але краще його обминути. Можна побачити в тундрі білого вовка, лисицю червону, як вогонь, чорних ворон, росомаху, білих лебедів на озерах, гусей, качок.

— Людину в тундрі зустрінеш не часто. Минулого року двісті кілометрів пройшли — і жодного сліду. Зустрів випадково радиста-

геолога. Обнялися. Мені йти пора, а він за рукав: «Зачекай, тижень сиджу без людей...»

Знову річка, каміння стугонить під копитами, вода крижана і та кож стугонить, коли падає з долонь назад у річку. Риби-слижі снують на кам'янистому мілководді. Кургuzі каменушки полетіли, чіпляючись волом за воду. На дорозі — юкольник, а простіше — легкий сарай на палях-жердинах. Завбачливий коряк приготував на зиму рибу. Ось тут, мабуть, він її патрав — на гілках лишилася просихати ікра, їжа не дуже цінна в цій місцині. Основне — риба. Розрізані лососі влітку й восени просушують на жердинах. Це і є юкола — хліб тундри.

— Амто!

— Амто! — відгукується з берега зморшкувата бабуся. — Тютюн є? — Бабуся обережно розминає цигарку над старою дерев'яною люлькою, дві цигарки кладе в коробку біля пояса. Хто ми? Куди? Чого? — жодних запитань. Пахне прив'яленою рибою і димом. Четверо білих собак, не гавкнувши й разу, дивляться услід коням.

Ані деревця, ні високих кущів, Заходилися щось робити — палиці ніде взяти. І не привезеш! Тундра не знає доріг. Олені та собаки. Не везтимеш на собаках колоди. Возять літаки і вертольоти. Ми їдемо з молодого селища. Воно пахне свіжою сосною. Жовті зруби будинків для коряків стоять на березі річки. І кожну колоду, кожну дошку і цвях привезли літаки. Ми самі летіли, сидячи в літаку на колодах. Кожний дім у тундрі — золотий дім, дуже дорогий дім. Ось саме над нами пролітає літак...

— Ти запитуєш: як заблукав топограф? Та дуже просто. По-

кладався на себе. Озирнувся: наче он до тієї сопки треба йти, а сопка не та. Та й спробуй розбери їх. Розповідав: до п'ятого дня сподівався, а потім втратив надію. Ішов. Далі повз. Його розшукували й помітили з вертольота.

— А ти?

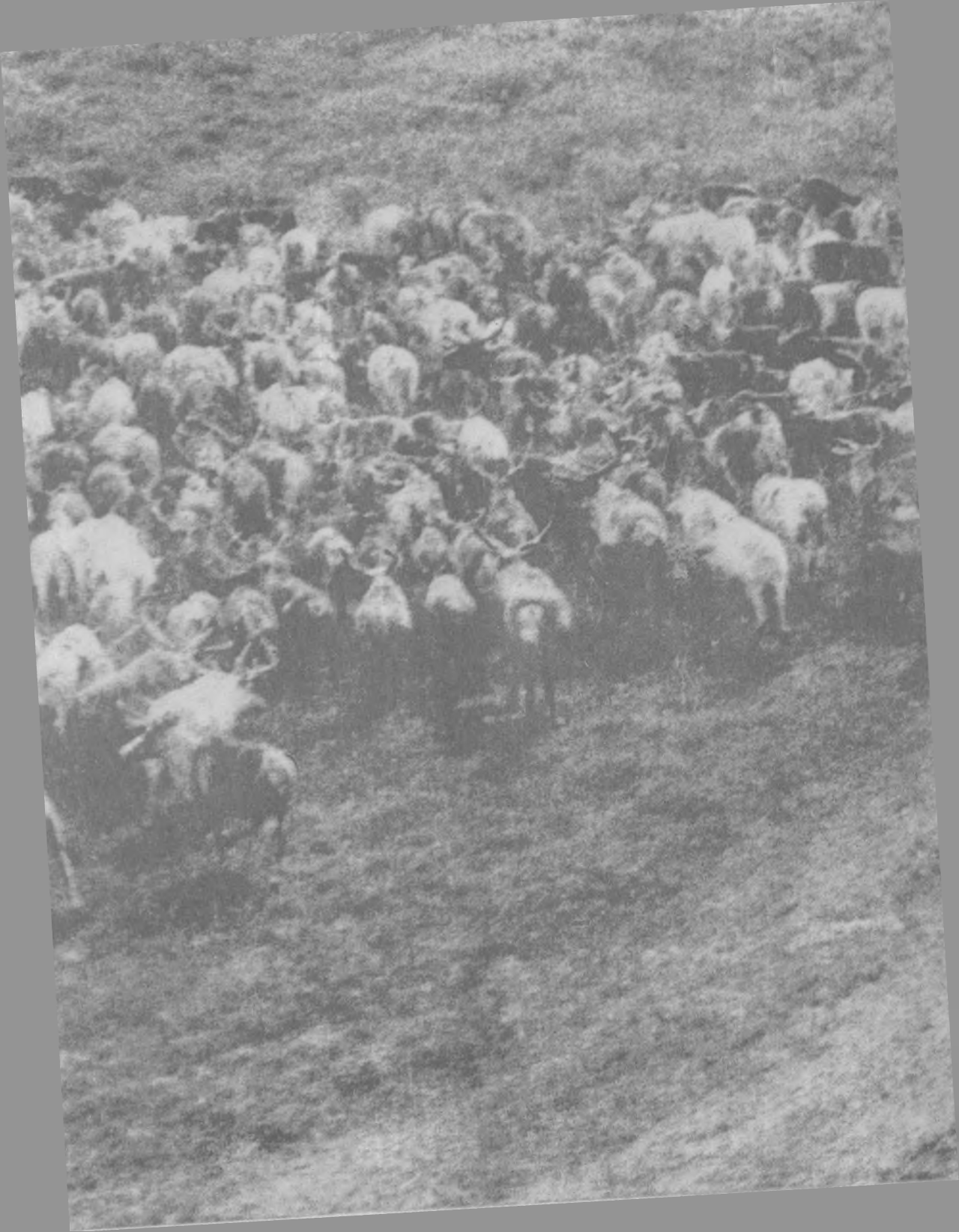
— Я сам не ходжу. Беру провідниками коряків. Коряк не заблукає. Я теж дечому навчився — за літо тисячу кілометрів пройдеш...

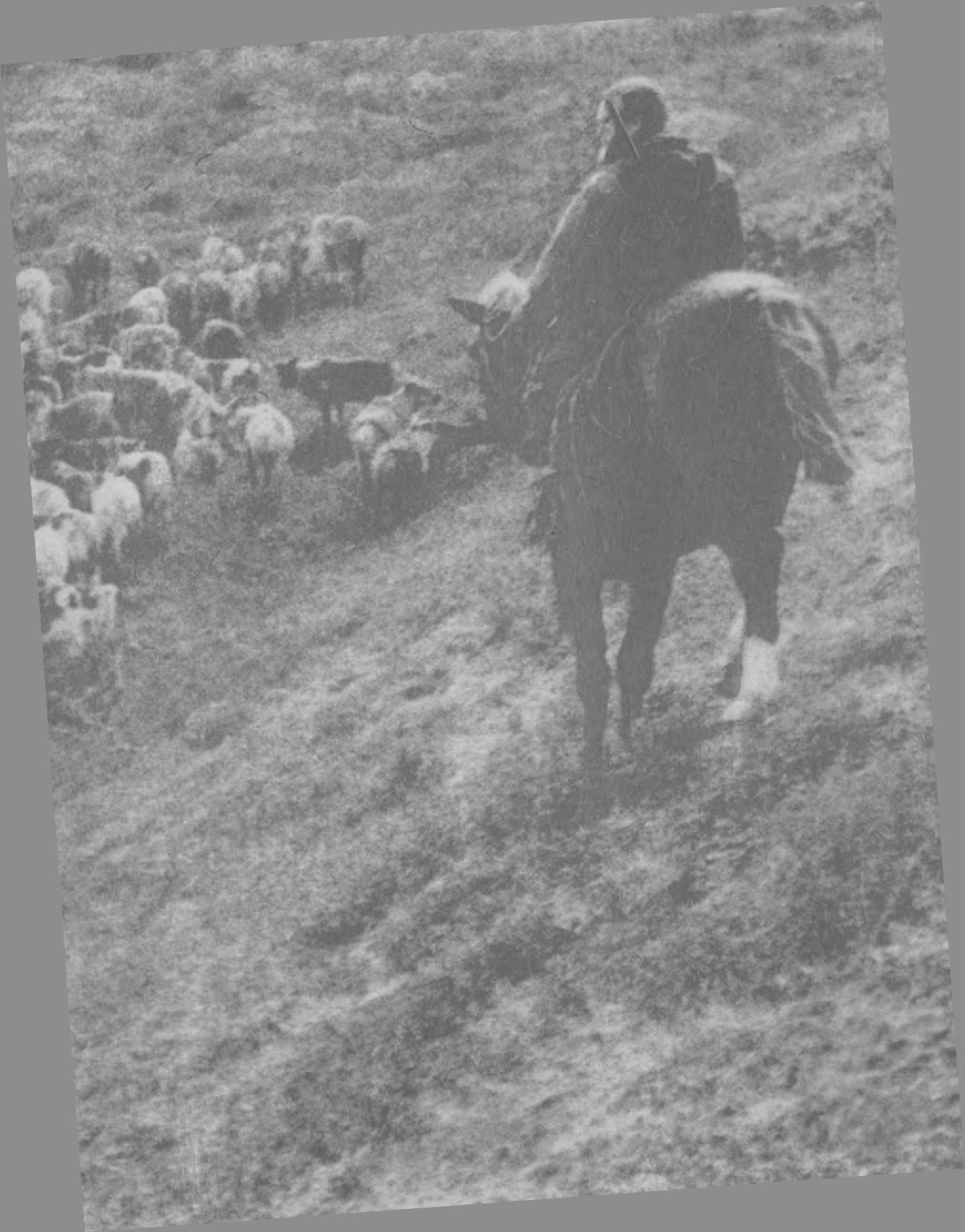
Коні зупинилися. З підозрою поглядають на іржаву воду. Треба обминати. Ведемо коней на повіді. З купини на купину, все правіше, правіше обминаємо болото, а йому ні кінця, ні краю нема, а там он далі суцільна вода. Передній білий кінь раптом провалився однією ногою, робить натужний ривок і ще глибше загрузає в драговині. Борсається — і ще глибше! Коряк-провідник розгублено озирається. На розшитій бісером шапці стрибає хвіст горностає, видзвонює мідний дзвіночок. Кінець експедиції... І тут я побачив Валентина, що біг до нас. Він занурив руки у брудну каламуть, відв'язав в'юки. Ніколи не чув у людей такого владного голосу. В його руці висвистує вірвонка, але я думаю — саме голос примусив кобилу поворухнутися, сіпнутися, заіржати, спробувати зіпертися на ноги...

Кінь — на твердому місці, дрібно тремтить і п'є воду. А Валентин сидить на купині, виливає з чобіт воду, викручує онучі, светр. Тільки зараз помічаю: борода у нього жовто-зелена, під колір тундри. Окуляри роблять його схожим на старовинного земського лікаря.

Тундра.

— Часто буває?

— Буває.— Валентин протирає окуляри від бруду, допомагає козякові скласти в'юки.— Буває...

Ще двічі поїли коней і самі запивали хліб і юколу водою із зустрічної річки, а табуна, якого шукаємо, все немає... Потім раптом одразу запахло димом, у синьому тумані засвітилися три вогники. З видолінки на гору, натискаючи один на одного, з форканням біжать олені. Їхні роги на червоній смузі неба здаються обвугленим лісом.

Біля багаття ми знімаємо сідла, стрижуємо і відпускаємо коней у темряву. З юрти на голоси вишшов високий чоловік у коричнево-білій кухлянці, в святкових торбазях і з чаутом для того, щоб ловити оленів. Стримано мовив: «Амто!» Але, роздивившись біля багаття окуляри і Вальчину бороду, пастух усміхнувся і відкинув чаут убік.

— О! Оленячий лікар! Оленячий лікар приїхав. Добре приїхав — свято буде, олешка колоти будем...

Уранці, коли над багаттям ще блукали невидимі струминки вчорашнього тепла, четверо жінок у розшитих бісером нових кухлянках пішли в долину, зарослу лозою. Вони повернулися з оберемками жовтого гілля. Поставили гілля біля юрти поряд з багаттям, де в'ялиться риба, на великий чорний казан кинули яскраво-жовті лозинки.

В цей же час чоловіки піднялись до табуна. Близько двох тисяч оленів, наче заведені, з голосним тупотом кружляють на одному місці. Великі самці-хори у цій тисняві ухитряються стати один проти одного. Удар! Здається, повинні

посипатися іскри... Чоловіки тримають в руках чаути — витерті до блиску шкіряні аркани. Кидок. Кільця чаута, на льоту розпрямляючись, летять до гіллястого куща на голові. Ривок. Але зашморг тільки дужче затягується. Напружився олень, нахилив голову, вперся ногами, Чаут дзвенить, мов струна, чотири руки перебирають аркан, дісталися до рогів, уже гнуть до землі сиву голову хора. Це не проста справа — звалити найсильнішого з оленів. Але кожний чоловік мусить це уміти. Семирічний хлопчик розмахує на радісах довгими рукавами святкового одягу. Це його батько, бригадир Аймик, повалив хора.

Скрегоче уламок пилки. І ось уже забіяка хор мчить до табуна, обеззброєний і кумедний. Він махає під час бігу незвично легкою головою, не розуміючи, в чому справа. Жодна важенка тепер не захоче полюбити безрогого парубка, і всі суперники з презирством пробігатимуть повз нього. Заслужив, не дратуй табуна. І знову летить чаут. Ловлять оленіць. Зваливши, доять, збирають густе, тягуче молоко в шкіряні мішечки.

А опівдні чаут падає на голови молодих жирних оленів. Родина Аймика стоїть у цей час біля юрти: мати, діти, беззуба бабуся. Аймик підводить оленя. За святковим ритуалом коло юрти вже лежить заколотий собака. Аймик, не відпускаючи оленя, потримав над багаттям закіптюженого вирізаного з поліна божка. І раз!— один рух, і цівка крові з оленячого боку бризнула на жовті гілки святкового вбрання. Швидше помазати кров'ю щоки й ніс дружині, дітям, бабусі. Аймик свою справу закінчив, сідає біля багат-

тя з маленькою дівчинкою на колінах. Ножем працює дружина Аймака. Для гостей — язик і кращі шматки м'яса. Вода вже закипає у великому казані. Самі господарі віддають перевагу сирій оленині. На зубах у дітей хрумтять підсмажені молоді роги, стара у вимитий шлунок оленя зібрала кров; пізніше з крові, додавши до неї коріння трав, зварять їжу — опану.

Чоловіки запрошують гостей «мозкувати». Мозкувати — це чи не основний момент свята. Це значить сидіти біля багаття, схрестивши ноги, колодочкою ножа дробити сирі оленячі кістки і висмоктувати з них трішки присолений

Свято у стійбищі.

мозок. Я через силу вправляюся з незвичною стравою. Валентин їсть з апетитом.

— У тундрі загинеш, якщо не їстимеш сирого м'яса і риби. Всі вітаміни тут...

А потім мовчазне чаювання. Наливаємо в блюдечка коричневу заварку, дмухаємо на неї і випиваємо бозна-скільки кухлів підряд. А тундра смугами стеле в низині дим від багаття, майже непомітний вітер несе в сопки запах їжі. І вже прилетіли, сидять на жердинах сороки і ворони. Але птахам мало що перепадає біля юрти.

Жодна тварина на землі не дає людині для життя стільки, скільки

олень. Оленьче м'ясо — основна їжа в тундрі. Їдять варене і сирове, сушать на зиму. Молоко дітям дає олень. Молоді роги використовують як ліки, вони підбадьорюють. У гості за двісті верст Аймик поїде на оленях. Юрта — оленьчі шкури. Постіль в юрті — оленьчі шкури. Мішок-кукуль, в якому Аймик ночує в дорозі, — оленьчі шкури. Кухлянка в Аймика, шапка, торбази, рукавиці, продимлена, водонепроникна влітку сорочка — оленьчі шкури. М'яка, тонка і пухнаста дитяча одіж — шкура молодого олешка-пижика. Нитки, якими дружина Аймика майстерно шиє одяг і торбази, — оленьчі жили. Звичайні нитки порвуться, згниють від вологи — жилка не рветься. Ремені на нартах — оленьча шкура. Шкірою підбиті лижі. Із шкіри зроблено бубон Аймика. Взимку на оленях бувають веселі перегони — змагання. Нагорода переможців — знову ж таки олень. Навіть оленьчі кізьяки коряк збирає і береже для вичинки шкур.

Без оленів у тундрі немає життя, тому таке гарне це свято оленя восени. Воно схоже на свято

Мовчазне чаювання.

врожаю у хлібороба чи свято у рибалки, коли закінчується путина. Все літо з місця на місце переходить табун. Велика тундра, і треба знати пастухам, де ситі випаси, де вода, де рятуватися табуніві од спеки, од комарів, де олені поїдять грибів, а де полижуть солоної землі. І от свято, Олені нагуляли жиру до зими, а тундра на цей час і комара сховала, і сонця має багато, і барви веселі в тундрі. Женуть на забій радгоспні табуні. А цей табун пастуха Аймика щось на зразок «присадибної ділянки» оленеводів. Тут у кожній родині п'ятнадцять-двадцять оленів.

Вибулькує міцний чай у закіптюженому чайнику. В сусідній юрті ударив бубон. Оленьчий табун стоїть майже біля багаття. Двоє хлопчаків граються коло табуна. Один біжить, тримаючи над головою оленьчий череп з рогами, другий вчиться кидати чаут. Батько біля багаття підвівся, дивиться... Повернув обличчя до вогню: що скаже про його сина оленьчий лікар? Оленьчий лікар Валентин Лазебний на тисячу кілометрів у цій тундрі в кожному табуні бажаний гість, добрий друг у кожній юрті.

— Послухай, Лазебний, чаю хочеш? Хочеш, іще олешка будем колоти? Одначе, хочеш, га?..

Без оленя немає життя в тундрі.

Порожня юрта пахне давнім холодним димом і кислою шкірою. Ми лежимо в спальних мішках. Під головами, повернешся — скрипить стара сідельна шкіра. Вітер знайшов шпарину в юрті — хилить полум'я свічки. В темряві ходить старий з бубоном. «Одо-одо-до-дой!» Цілу ніч одна довга протяжна пісня. Зустрівшись з нами вдень,

старий весело ткнув себе пальцем у груди.

— Одначе, небагаско мухомор-цика!— веселий дурман гриба-мухомора водить діда від юрти до юрти...

— Послухай, Валю, а не кожна людина в тундрі — своя людина?

— Не кожна,— відповідає Валентин.— Я вже п'ять років їжджу. Інколи думаю: досить! А кидати — жаль, наче капітал вклав у тундру, інший на цьому місці може не впоратись. Дивина! Ми в інституті оленів «не проходили» — собаки, коні, рогата худоба... В тундрі другий інститут треба було закінчувати. Гадаєш, у табунах завжди ось так приймали? Дали, пригадую, оленя — брикається, не йде, і все. Такі трапляються. А коряки поїхали, навіть і слід поземка замела. Гукати? Треба було б погукати. Ні, думаю, не закричу, виберусь. Кружляю по лозняках. Дивлюсь, під'їжджають: «Одначе, нацальник...» Ось так. Був у мене товариш, признався: «Сів у тундрі і плачу — нащо олені, нащо ця тундра, нащо? Є ж інша земля». Слабкому тут робити нічого. Ми їхали — це прогулянка, з дівчиною можна їхати. А якщо буран? Або дощ цілий тиждень? А ти пішаницею, тундра — суцільна вода, а на спині рюкзаки — ветеринарні інструменти, ліки... Сто кілометрів — звичайна справа. А лікування... Тепер: «Лікар, лікар». А бувало, прийдеш: копитка півтабуна звалила — ніхто і вухом не веде: «Одначе, завжди копитка була». Сидять зморені, спробуй підніми ловити оленя, промивати ноги, робити уколи. Сам завжди починав. А хора звалить — бачив? Аймик он який — та й той ледве-ледве. А мені треба

було обов'язково звалити, і тоді пастухи підходили. І так справа потроху зрушилася. Копитку в краю ніхто не лікував. Бували випадки, півтабуна гинуло. Зараз з цим покінчено. Тільки що — повідомляють і самі стараються. Скажи, людина може цим пишатися?..

Дідусь Тергун'є з бубном.

— Одо-одо-до-до-ой!— старий з бубном нахилив голову у проході юрти.— А, лікар не спить. Добре, лікарю, добре...

Валентин виходить з юрти. Десь близько півгодини про щось гомонить у темряві з дідом. Повертається. Протирає біля свічки спітнілі скельця окулярів.

— На зорі дивився. За п'ять років звук до цього неба. Згадував зараз: у нас, під Омськом, таке саме небо?

— Тягне?

— Чогось півні приходять на думку. Я сільський. Теж інколи думаю: олені, болото, сире м'ясо — навіщо? І тієї ж миті інша людина в тобі постає: «А хто ж, якщо не ти?» Ця друга людина допомогла не заволати, коли сам лишився з упряжкою. Друга людина валила хора на землю, друга може сто, двісті кілометрів пройти пішки, аби чай і шматок м'яса. І тундру любить, цих людей розуміє. А першій людині півні снять. У першої дружина спільник. Удвох як наваляться! Як виправдатися: ціле літо в тундрі, а коли з копиткою заварилося — всім

місяців дома не був... Лише дурень скаже: життя — проста річ і легка...

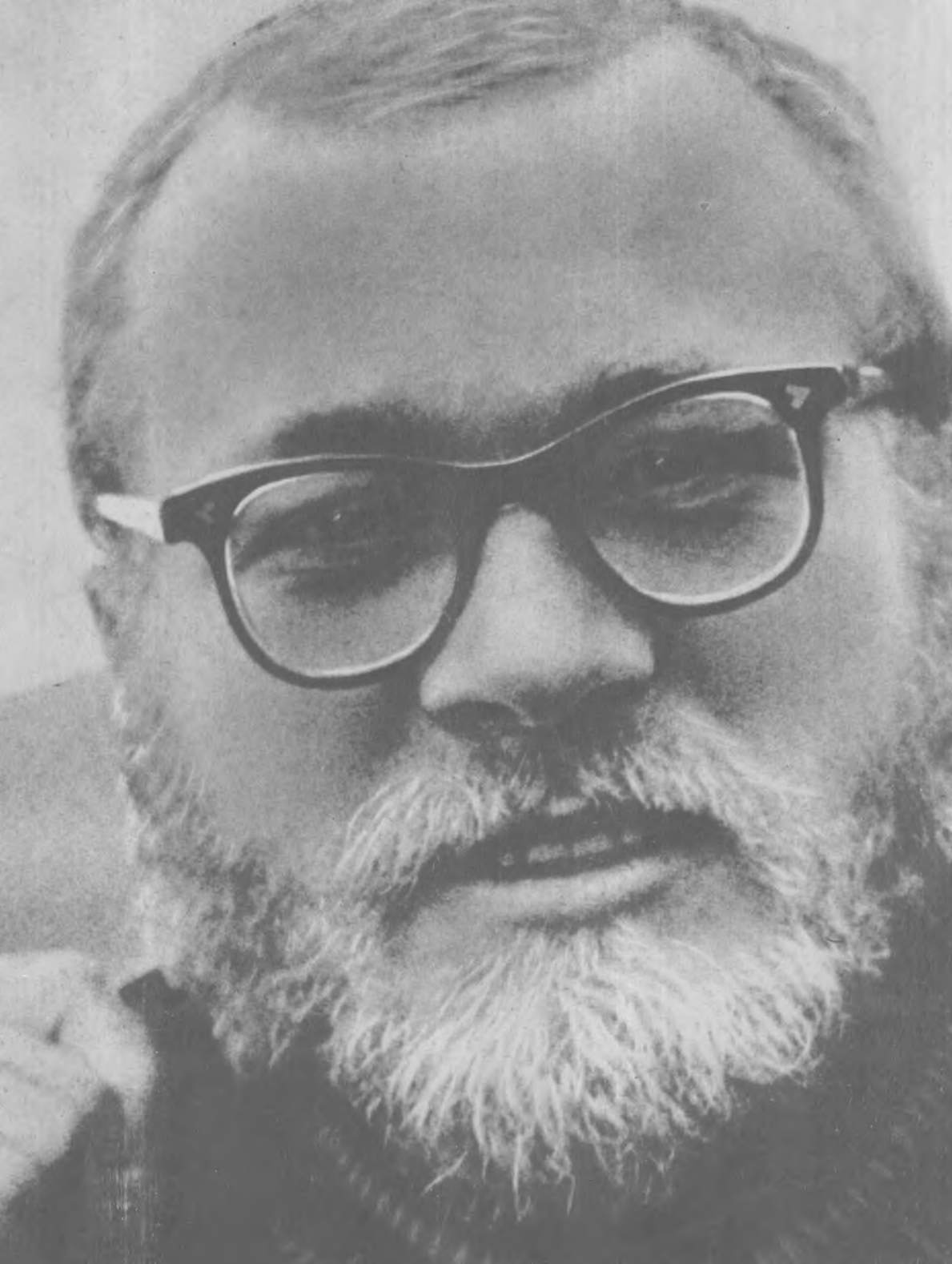
Крапля вологи з верху юрти падає на свічку. Полум'я потріскує, вітряно, гойдаються тіні на закіптявілих шкурах. Перевертається уві сні наш провідник Вантулян. Свою шапку із дзвіночком він поклав поруч. Від дихання дзвіночок тонко видзвонює. Через необережність в пригоді з конем Вантулян два дні почувався винним і зітхає навіть уві сні. Вдень я запитав, що означає Вантулян по-коряцькому?

— Вантулян? Це так: я побіг, ти мене треба наздогнати.

— Утікач?

— Утікач, утікач.

Сон уже ні до чого. Гасимо свічку, виходимо з юрти, ледве помітно біліє на сопках сніг, біліє в темних лозняках кінь. Юрти скидаються на старі копиці сіна. В крайній юрті плаче дитина, протверезілий старий сидить біля гарячого вугілля і задумливо погладжує рукою бубон. І ми сідаємо біля вогню закип'ятити чай. Зараз почне зеленіти небо за сопками...

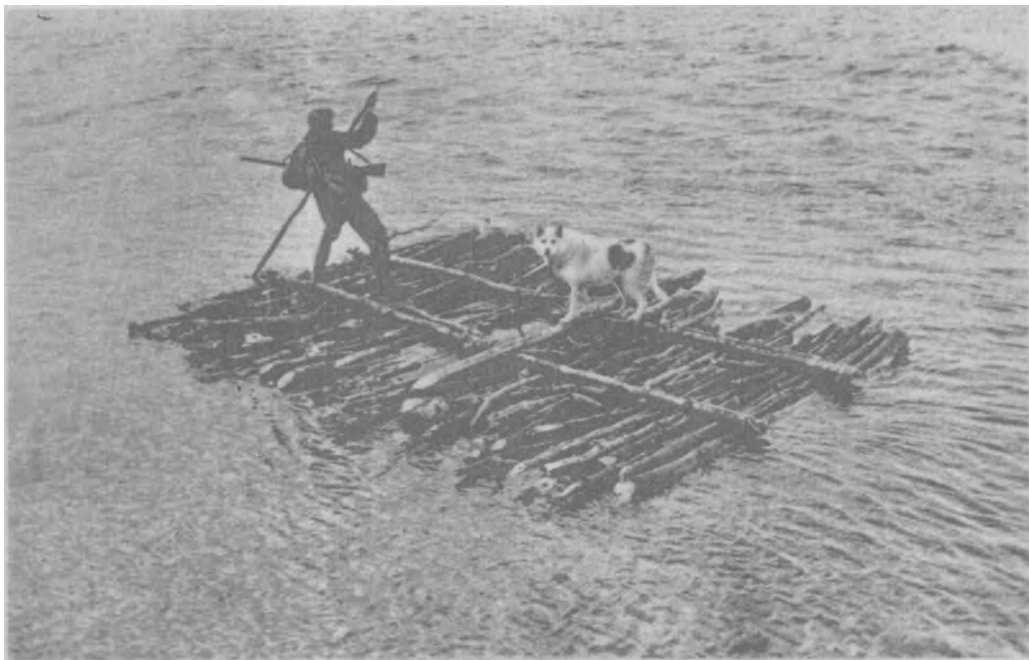

ДИМ ІЗ КОМИНА

«Щоб із комина дим ішов, треба восени менше біля печі сидіти», — так кажуть у Пахачах. Треба піднятися вгору по річці, нарубати вільшняка, зв'язати пліт. Річка з готовністю понесе ношу. Але треба пильнувати серйозно — це не Ока під Рязанню: пронесе повз селище або кресоне об каміння — які вже тут дрова, самому б повернутися до печі...

Людина перебігає з місця на місце. Порається з довгою жердиною. Ось зараз, зараз, якщо не прогавить потрібну мить... Не прогавила. Пліт, як і належить, опишує півколо, ми кидаємо плотареві мотуз. Усе. З плоту стрибає собака. Людина не поспішає. Прив'язує дрова біля двадцяти таких самих плотів, витирає брезентовим рукавом краплі води з обличчя і, наче підводячи підсумок усьому,

Василь Єсін. Я зустрів його на річці.
Він заготовляв на зиму дрова.

б'є мокрим картузом по коліну,
сміється.

У верблюда два горби —
Бо ні дня без боротьби!

Простягнув руку.

— Василь Єсін.

Ми затримались на березі, слухали, як у тумані тривожно перегукувалися гуси.

— Дивіться, зараз полетять на Шаман-гору...

Справді. Гряга в тумані перемишалась і полетіла понад самою водою. Василь не чіпав рушниці.

— Злякаєш — змінять дорогу... Немов по ниточці, летять над самим селищем. Навесні виходимо помилуватися лебедями. Вдень білі, а якщо увечері — червоні. Коли-небудь бачили червоних? Темно, світло у вікнах, а там, угорі, зоря по крилах...

— Ти з Рязані?

— Так. Касимовський район, село Ласіно...

Василь Єсін живе зараз у селищі Верхні Пахачі. Під Воронежем є степове село Сині Липяги. Я пригаду, завідуючий обльно розсердився за щось на молоду вчительку: «Пошлемо в Сині Липяги». Вчителька заплакала. А тепер уявіть собі Камчатку і на ній найглухіший закуток — Верхні Пахачі.

Всі обжиті місця на Камчатці можна порахувати на карті протягом п'яти хвилин. Є тут єдине, але велике місто — Петропавловськ-Камчатський. У ньому живе половина населення півострова. Друга половина населення, не міська, помістилася б на трибунах великого московського стадіону. Якраз для всіх вистачило б місця. Ця частина населення живе у

маленьких і великих селищах на берегах річок і на піщаних косах біля океану. Селища чимось схожі одне на одне. Довго летиш. Жодних ознак присутності людини. Гори й океан. І раптом бачиш жменьку дерев'яних будівель, дерев'яний будиночок аеродрому під самою горою, зупинку автобуса. «А чого це розклад повісили так високо? Не прочитаєш...» Місцевий мешканець усміхається: «Сніг. Попід самими дротами сніг. Тому і вішаємо вище». — «Взимку знаходиш селище по диму з коминів», — каже льотчик. Тут відстань розуміють по-своєму. «Одначе, поїду в гості», — скаже коряк і поїде пити чай до сусіда за сотню верст на олешках або собаках. Тепер літаки зовсім скоротили відстані. Але часто буває: гори і хмари вступають у такий міцний союз — простіше на собаках дістатися, аніж чекати на літак. Буває, два тижні чекає людина, щоб потрапити в Петропавловськ. Зате звідти до Москви вже палицею докинути. Одинадцять тисяч? Ну то й що! Рибалка Мальякін після тривалої і щедрої путини вирішив трохи розважитись, зателефонував у Москву, у Великий театр: «Завтра «Борис Годунов»? Залиште один квиток. Так, так, це з Камчатки...» Переказують, що саме так відбувалася розмова. Вранці рибалка одягнувся, як личить для театру, — на літак і цілком встигнув до початку спектаклю... З Верхніх Пахачів так не вийде. Є в цьому краї тільки два льотчики, яким дозволяють сідати біля Пахачів. Невеличкий літак повинен майже впритул обігнути Шаман-гору, і після хитромудрої петлі слід одразу ж сісти на рінь біля річки. Літаки прилітають, і

відлітають люди. Літак везе пального для трактора, племінного бугая у селище привозили маленьким літаком. Пошту возять і молоді льотчики — скинули і полетіли далі. А непогода — місяць чекають літака Верхні Пахачі. Саме це місце обрав Василь Бсін для життя. Вибрав так: «Узяв карту, глянув, де менше кружалець — селищ, поставив крапку».

Так уже люди створені. Одні плачуть, не хочуть у Сині Липяги, Верхні Пахачі. Інші — самі, по своїй охоті.

Я вистрибнув з літака на рінь і побачив просто над крилами червону від горобини гору Шаман. Позаду шумувала річка, попереду за рівним полем річкового камін-

ня було видно дерев'яне селище. Війнуло димом, копченою рибою і чимось зовсім незнайомим. Собаки в селищі валували інакше, і навіть тиша панувала особлива. Вечірні дими із коминів силкувалися порівнятися ростом із Шаман-горою, але десь на півшляху повітряний потік ламав дими, збивав їх в єдину синю смугу і примушував дахом звисати над селищем. Хотілося йти повільно. Я знав із досвіду: за день-два огледишся, призвичаїшся, і вже не буде цього щемного відчуття «нової землі».

До літака бігли дівчина і зграя хлопчаків. Дівчина перемовилася словом з льотчиком і стояла на ріні, доки літак розганявся, доки обернувся в крапку над зазубнями

Риболовля й полювання тут чудові.

синього обрію. Хлоп'ята-коряки оточили нову людину, сопіли, рукавом наводили порядок під носом і соромилися про щось запитати. Нарешті один наважився:

— Дядьку, ти будеш у нас митир-тир?

— Митир-тир?..— Я нічого не зрозумів.

Пізніше довідався: дівчина ходить зустрічати всі літаки. І всі у селищі розуміють: туга. Два роки працює вихователем в інтернаті і не звикла. Збирається відлітати і радист Олексій Михайлович Черненко з дружиною. Довго жили. Тепер радиста переводять на нове місце. В селищі не приховують смутку — відлітають гарні люди. Найбільше стурбовані дітлахи. Сім років тому одеський тех-

нік приїхав монтувати радіостанцію. Вперше у селищі заторохтів двигун. Дивовижні і зовсім незнайомі звуки: «Митир-тир!..» Дітлахи злякано і захоплено дивилися на машину, що пускала сині кільця диму, і на високого чоловіка: «Митир-тир!» Так і звикли. Навіть дорослі коряки кланялися: «Добридень, Митир-тир». Це цілком відповідає характеру місцевих прізвиськ. Тут людину називають просто: Гугульнин — камінь, Мілют — заєць, Кайнин — ведмідь, Аймик — куліш...

Веселий чоловік Митир-тир. Робив блешні, показував кіно, розчищав на річці каток. З ним можна було гратися в сніжки, кидати довгий аркан — чаут. Кмітливі другокласники не раз пхикали: «Хай Митир-тир буде вихователем в інтернаті». І ось Митир-тир від'їжджає. Пакує чемодани. Чекає: має прилетіти в селище новий радист. Хлоп'ята біля літака саме й прийняли мене за нового Митир-тира...

Селище Пахачі — оленярське. Оленячі табуни гуляють десь у долині. Пастухи живуть у юртах біля табунів. А тут, у селищі, школа для дітей, невеличкий клуб, пекарня, крамниця, пошта, радіостанція. В селищі десятеро корів, два трактори, два десятки коней, човни. Бурхлива річка Пахача затопила селище в минулому році. Люди з домашнім скарбом сиділи на дахах.

Дівчині з Волгограда прижитися тут не просто. Сумує і бігає до кожного літака, а Василю Єсіну саме таке місце сподобалось. «Я коли приїхав, чемодан кинув, на той бік через річку перемахнув, заліз на гору, он на ту, що снігом укрита. Заліз, озирнувся навко-

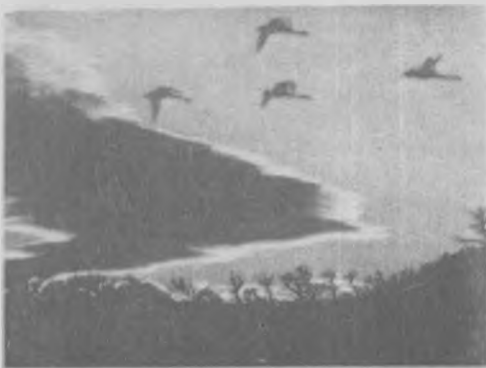

ло — і загорлав: «Еге-ге-ге-еє!» Патрони, які були, всі на radoцxaх вистріляв. Як це називається... життєвий простір. І краса яка. Мене звідси за вухо не витягнути».

Василь Єсін — тринадцятий син у матері. Сестра Марія ще до війни виїхала на Камчатку. Приїжджала в гості, привозила велику, на весь стіл рибу, але головне — було багато оповідей. Все село ходило послухати про оленів, про те, як рибу ловлять і крабів, як звірів полюють, як димлять вулкани і як місцеві люди — коряки спалюють померлих. Батько совався по лаві: «Не може такого бути, щоб спалювали...» Батько помер. Сестра й досі на Камчатці. Брати не повернулися з війни, а тринадцятий син Василь, як задумав, так і вирішив: після армії — на Камчатку. Кілька років живе на Камчатці.

Одна турбота — мати лишилася без синів. Корову продала, важко старій з коровою. Василь кличе на Камчатку, але стара не дуже поспішає: «Бог її знає, цю Камчатку». В листах про господарст-

Лебеді.

во розпитує, про сусідів, про Василеву дружину, про місцевість. Василь докладно все описує. «...Зараз ти, мамо, лягаєш спати, а в нас уже ранок, он сопка почервоніла від сонця...» Пише Василь, що живе він не в юрті, а в дерев'яному будинку. Стіни і піч розмалював фарбами на зразок рязанських. Завів город. Звичайно, земля тут — не заплава Оки. Знову ж Північ — літо коротке. Але чого не спробувати: що тут може рости? Все насіння, яке надіслали з Рязані, пустив у діло. Акуратно записував: коли посіяв, коли цвіло, скільки чого зібрав. Небагато родить земля, але можна мати картоплю, росте ріпа, морква. Картоплі минулого року зібрав двадцять відер. Цієї осені — дев'ять. Рік такий видався. Огірків немає, зате ікри насолити діжечку, рибу і ловити, і коптити навчився. Працював спершу трактористом у радгоспі, столярював. А придивилися: хазяйську жилку має хлопець — завгоспом призначили. Тепер треба піклуватися, щоб в інтернаті у дітей молоко було, щоб коровам сіна накопили і вчасно привезли, щоб трактори не простоювали без пального, щоб дрова під час паводка не знесло. Звичайно, як і раніше, доведеться і на трактор сідати, і сокиру брати до рук — так само, як і в рязанському селі, особливої науки не треба, потрібне хазяйське око.

Ну і, звичайно, про родину пише Василь. Дружина з місцевих. Пальмирою звати. Велику землю бачила лише в кіно. Працює в школі вчителькою. Господиня в домі — кращої годі й шукати. В листах сказано про Митир-тира, про нового директора школи, про жінку-пекаря, яка з двома дітьми

їздила на материк і повернулася. Найголовніше в листах не вдається: чому він тут, на Камчатці, лишився? Можна було б, як інші, заробити грошви — і до матері. Спершу була така думка: надивлюся, а там буде видно. Та от лишився. Будинок ремонтує, сина чекає. Пробирав розповісти в листах, яка то радість, коли піднімаєшся на Шаман-гору. «Літак летить нижче за тебе. Бачиш зверху: Пахача звивається, виблискує на кам'янистих перекатах. Бачиш тундру, червона і жовта, із зеленими кедринами, озера наче блюдечка, ключ гусей пролітає під тобою. І сопки... Відчуваєш: ноги здолають і цю сопку, і он ту далеко, білу. А що там за білою? Можливо, там і людина ще не бувала?

А напевне не бувала...» Василь перечитував і рвав папір. Не виходило, як хотілось би, і писав просто: «І дуже край сподобався, просторо, земля несходжена, і краси різної безліч. Ходжу на полювання. П'ятдесят кілометрів по сопках за день — звичайна справа. Дичина — уві сні стільки не бачив. А коли навіть одну гуску принесеш — все одно добре. Буває, і рушницю не хочеться знімати — не хочеться тривожити всього, що бачать очі».

Дружина називала його фанатиком, «Вільна хвилинка — і одразу ж рветься в сопки». Був би, без сумніву, розлад у сім'ї, але зумів рязанський хлопець пояснити камчадалці, що він бачить за горою Шаман. Знайшов десь старий жур-

Я відлітав. Василь прийшов попрощатися.

нал. «Ось, дивися: Шолохов на полювання, і дружина разом з ним...» Умовив бодай раз сходити разом із ним на полювання, і ось уже два роки під вихідні чоловік і жінка з рушницями ідуть у сопки.

— Їжте, їжте. Щі сам варив. Пальмира в першу зміну — доводиться самому воювати... Чекаю сина. Розумієте, сина!

— А якщо дочка?

— Другим разом син буде. Треба ж єсінський рід утверджувати на Камчатці.

...На Камчатці я не раз згадував веселого і хазяйновитого рязанського хлопця. На Камчатку приїжджає багато людей. Один — відпрацювати термін, другий — за карбованцем, третій — «подивитися землю». Приїжджають і від'їжджають. Увесь час зберігається рівновага: десять тисяч приїха-

ло — десять тисяч поїхало. Але є на Камчатці і старожили. Привези їх до Москви — на третій день проситимуться додому, засумують. Я багато зустрічав таких. Помічено: всі старожили здебільшого мисливці або затяті рибалки, одне слово, люди, для яких природа не остання справа в житті. Звичайно, це не дачні зітхальники над ромашками. В камчатській природи тугі м'язи, з нею віч-на-віч зустрічаються лише сильні. Звичайно, осідають на Камчатці і слабкі, і невдахи, такі, що й куди-небудь далі поїхали б, та далі нікуди. Не цим людом всяка земля славиться. Найпотрібніша людина на Камчатці — господар, — щоб дим із комина, щоб міцні руки, щоб любов і шану мав до землі. До землі не дуже лагідної, але щедрої і красою не обділеної.

Василь Єсін приживеться на цій землі.

МІКРОФОН НА БЕРЕЗІ

Я знайомий з Борисом понад десять років. Позналилися ми тому, що я захотів про нього написати (Борис був тоді біофізиком-аспірантом). Але, вислухавши мої плани, аспірант сказав: «Не треба, це заважатиме роботі». Я не наполягав. Цілий вечір ми говорили про всяку всячину і подружилися... І ось у мандрах по лісах з'їдено чимало солі і чимало черствого хліба. Я добре знаю Бориса і хочу розповісти про нього.

Зараз я відклав убік олівець і вже вкотре прослухав платівку... Це не музика. Але, можливо, саме ці звуки поклали початок пісням людини і сучасній музиці. По-за всяким сумнівом, усе починалося з цих звуків, якими й сьогодні сповнені наші ліси, гаї. Ніщо не може краще, аніж ці звуки, розбудити в нас радість, що задрімала. Але чи часто суєта міського життя відпускає нас у зелений світ лісу, лук і річок? І от знайшовся аматор, який зібрав лісові звуки на цю платівку. Досить лише повернути ручку, поставити голку, і в кімнаті починають кум-

кати жаби, стогне горлиця і кричить деркач.

Голос деркача... Для мене це один із найдорожчих звуків. Перед очима зринає сільський двір, обгороджений тином, старі в'язи, кущі лози. В лозняку стоїть туман. З туману виглядають коні. І кричить деркач. Немудрящі, монотонні звуки. Але той, хто хоч раз слухав, як у тумані кричить деркач, зрозуміє, чому ще і ще хочеться слухати платівку. Або ось журавлине курликання. Хто скаже, що чув голоси журавлів? Із тисячі людей хіба що один відповість ствердно. Соловей, дрізд, тетерук, весняний барабанный дріб дятла, джміль гуде. І чути подих лісу, ходу зеленого весняного шуму по землі. Знайшовся аматор, який зібрав ці вічні звуки. Про нього й хочу розповісти.

Мисливець за голосами — людина не лісова. Останнього разу ми зустрічалися в містечку Пушні під Серпуховом. Містечко це дістало назву в спадок від невеличкого приокського села. Йому судилося стати одним із центрів нашої науки. Біофізик Борис Вепринцев переїхав сюди з Москви — одержав лабораторію в недавно споруджених корпусах інституту. Справу, якою він займається, називають переднім краєм науки. Не так-то просто перевірити точність цих двох слів — «передній край». але, здається, вони правильно передають смисл усього, що відбувається в лабораторіях. І якщо розвинути образ, то Борис на цьому передньому краї перебуває в чині ротного командира. Територія, яку «рота» взялася відвоювати у Невідомості, крихітна — невидима для ока нервова клітина. П'ятна-

дцять мільярдів цих малесеньких клітин складають людський мозок — найкраще з того, що створила жива природа. Довідатись, як працює, як живе, чому помирає нервова клітина — значить узнати дуже багато, можливо, більше, ніж дізналися фізики, котрі розщепили атом.

Сам «ротний» часто приходив додому із запаленими очима і безсонням. Уранці, коли пряхить яєчною, він раптом лізе до кишені піджака і щось записує на акуратно нарізаних аркушиках паперу. Пливеш на човні — кидає весло, лізе в кишеню по аркушики.

Борис належить до числа тих фанатиків у науці, для яких понеділок починається в суботу, тобто вони і в неділю, і в свята, і в будь-який час «лишаються на фронті». Вони часто дивакуваті, не пристосовані до життя-буття. Але життєвий досвід примушує вірити в таких людей. І я вірю в свого друга. Зараз же оповідання про захоплення людини, про те, що можна добути для людей побіжно.

Чуже модне слово «хобі» для цього випадку не годиться. Хобі —

захоплення, заняття для себе. Тут же — мрія юності, пронесена через складності й труднощі життя.

Тридцять років тому хлопчик-гюбзівець (в й донині гурток біологів у зоопарку ГЮБЗ) потрапив на цікаву зустріч учених. Після доповіді нині покійний професор Промтов підійшов до старовинного грамофона, покрутив ручку, і в переповненому залі... заспівав соловейко. На вікнах поблискував морозяний розпис, а в залі, хоча й не дуже голосно, витьохкував соловейко. Нам, хто звук сьогодні до магнітофонів, навряд чи здався б дивовижним цей запис. Але тоді навіть учені, які чимало бачили на віку, підхопилися і, голосно плескаючи в долоні, наче діти, гукали: «Ще, ще!» А на задньому ряду сидів хлопчик і ловив кожне слово з розповіді про дивовижну, привезену з Англії платівку. Професор розказав: «В Англії живе старий Людвіг Кох, який покинув фашистську Німеччину. Старий лише на воскові диски голоси птахів. Старого в Англії знає кожен підліток. Листи йому посилають на адресу: «Пташиний будиночок,

Птахи співають узимку,

навесні,

Людвігові Коху». Професор сказав ще, що й сам спробував робити записи, але безуспішно. «Треба обов'язково записати...»

Почалася війна. Всі, мабуть, забули про цікаву платівку з пташиними голосами. Але жив у Москві хлопчик, який пам'ятав солов'їний спів і дивного, майже казкового діда Людвіга Коха. Хлопчик нишком від матері розібрав патефон — намагався зробити «машину для запису». Нічого, звичайна річ, не вийшло. Але хлопчик мав право на цю спробу, — окрім пристрасного захоплення птахами, в тринадцять років він уже міг управляти автомобілем, міг відремонтувати радіоприймач, у тринадцять років він поступив електромонтером у госпіталь і, на превеликий подив начальства, відремонтував високочастотні грілки і багато іншої списаної техніки. Хлопчаки швидко ставали дорослими під час війни.

Під час першої зустрічі я подумав, що волосся в Бориса попеляєте. Придивився вдень — сивина...

влітку

У сім років Борис лишився без батька. В шістнадцять років він запитав у матері: в чому батькова провина? Мати не могла відповісти. Син почав шукати відповідь на запитання. В архівах, у Ленінській бібліотеці, він гортав газети і пожовклі документи, де згадувалося про революціонера, комуніста з 1903 року Миколу Олександровича Вепринцева — його батька. Відповідь шукав лише для себе, і переконано вирішив: батько невинний. Але допитливість дорого обійшлася молодшому Вепринцеву.

Сивина — наслідок трьох років життя далеко від Москви. Дехто з близьких друзів одразу зробив вигляд, що майже не знайомий з Вепринцевим. Але Борис розповідав з радістю, і про це писати радісно: справжні друзі лишилися друзями! Борис одержав сердечного листа від секретаря курсового бюро комсомолу Світлани Курдюнової. Це був знак відданості дружбі, це був і знак мужності. Друзі надсилали листи і книжки, професор, що керував курсовою роботою Бориса, посилав завдання з біології...

і восени.

Займаючись важкою роботою, студент добре вивчив дві мови: англійську й німецьку, відіслав до Москви курсову роботу з біології, написану на жовтому папері від мішків з-під цементу. Я бачив ці аркуші з дрібними щільними літерами — свідчення людської віри в життя і справедливість.

У 1954 році Борис Вепринцев повернувся до університету і був поновлений у комсомолі. На прохання сина було переглянуто справу батька. І настав день, коли син почув: «Ваш батько був справжнім комуністом. Ви можете пишатися батьком».

До життя Борис повернувся не зламаним, не озлобленим на людей, він не втратив віри в ідеали, яким батько присвятив життя, не відстав од товаришів по навчанню.

Борис пригадує: «Дивне бажання — записати голоси птахів — жило в мені постійно. Почуєш — цвірінчать горобці, й одразу думка: адже є в мене справа. Згадувалися повені, сади, лісові галявини... Я не мав сумніву: якщо повернуся — зможу зробити все, що задумав, бо в той час уже з'явився майже фантастичний апарат — магнітофон».

Весна 1956 року. В звенигородському лісі на просохлій після талої води галявині сидить чоловік з незвичайним ящиком. Щось у чоловіка не ладиться. Він знімає кришку, майже з головою залазить у ящик, перевіряє електричний шнур, що веде до будинку біостанції. На березі, де співає зяблик, заховано ще якийсь прилад. Пастух, котрий спостерігав цю картину здалеку, не витримав, підійшов:

- Ти що тут, хлопче, лаштуєш?
- Послухай...

— Дивно. Зяблик, чи що? Зяблик...

«Признатися, запис був нікудишній. Суцільне гудіння, серед якого ледве прослуховувався тонкий зябликовий голос. Але я ладен був сам опівати на radoщах. У Звенигороді, хоч це було й не по дорозі, зайшов до товариша: «Ось послухай...» На вокзалі, доки чекав на електричку, похвалився якійсь дівчині: «Коли-небудь зяблика чули?» В Москві поїхав до професора, до хлопців у гуртожиток. Протягом тижня лягав спати — надягав навушники...»

У будь-якому починанні від «першого зяблика» дуже довгий шлях до перемоги. Три роки студент, а потім аспірант Вепринцев возився з ящиком. Звичайний магнітофон виявився малопридатним для запису. Треба було переробляти, точніше, заново конструювати магнітофон. Стала в пригоді давня пристрасть до електроніки. Прийшли на допомогу й друзі — інженери по звукозапису. Перед «ящиком» поставили високі вимоги: чутливість до найменших звуків, безшумність, невелика вага, здат-

Синиця.

ність разом з допоміжним устаткуванням поміститися в рюкзаку, несприйнятливості до поштовхів і сирості, абсолютна надійність.

Дві зими Борис перекладав статті до журналів. Переклав з англійської та німецької дві серйозні книги. Все, що заробляв, поглинав «ящик». І він, цей «ящик», видався на славу. Під час однієї з проб Борис почув дзижчання. Новий дефект? Виявилось, в теплому кутку майстерні муха, що ожила, попала до павука в лапи, і «ящик» записав волення жертви. «Ящик» бездоганно передавав усе, що чув. Якось уранці Борис висунув мікрофон у квартиру і записав безрешетий гвалт синиць. Наступного дня йому спало на думку програти синицям їхнє вчорашнє тенкання. Картина була дивовижна: з усіх усюд зліталися синиці, галасували, сідали на репродуктор. Виключив — замовкли і розлетілися. Шпак, якого Борис потримав за крило перед мікрофоном, «наговорив» таких жахів, що варто було включити репродуктор біля шпаківні, як птахи панічно вилітали з гнізд. Підтверджувалося давнє передбачення: у птахів, крім пісеня, є своя мова. Але тієї весни мисливця за голосами цікавили пташині пісні, звуки весни, від яких у людини радісно б'ється серце.

Травнева ніч на Оці. Мокра трава. В темряві у траві кричать деркачі. Весняний туман над лугом. Біля води чахне багаття. Далеко в темряві прокукурікав півень. З ялини в калюжу падають краплі: кап-кап... Нечутно обертаються магнітофонні котушки. Мокрий від роси чоловік лежить у траві з навушниками. Ніч із численними

звуками завмирає на тоненькій вузенькій плівці. А вранці ще більше звуків. Навіть безголосі зустрічають сонце піснею. Дятел вибрав сучок який сухіший, і частий барабанний дріб покотився лісом: ддрррр... Маленька пташка бекас злітає високо вгору і падає. Крила від крутого падіння мекають баранчиком. Дрозди, зозуля... У чоловіка від безсонної ночі злипаються повіки. Пригрітий сонцем, не знімаючи навушників, він засинає...

Почалося велике полювання за голосами. Виявилось, це справа не легка і не проста. Найкращі пісні у птахів — коли сходить сонце. Треба завчасно приходити на місце, треба добре знати, де живе птах. Борис ночував на затоплених островах, траплялося, в азарті по три доби не спав. З «ящиком» він обходив усе Підмосков'я, чимало годин чекав співаків у болотяній воді, лазив по деревах, у куренях пантрував на тетеруків. З перших же кроків стали на заваді безліч різних перешкод: то гармоніст у сусідньому селі не спить, то пароплав на річці загув недоречно, то вітер або в селі півень закукурікав, то сам співак не хоче підпустити близько. Неждано багато клопоту завдали солов'ї. А хоч куди піди, соловей заглушає всі звуки. Через перешкоди довелося все переписувати по багаторазів — знову кудись їхати, стояти у воді, шукати, підкрадатися, в лісі при світлі кишенькового ліхтаря ремонтувати техніку.

Та ось настало свято.

На з'їзді орнітологів було оголошено: «А зараз послухайте голоси птахів...» У великому залі затокував глухар, закувала зозуля, загелготали дикі гуси, заспівали дроз-

ди... І злива аплодисментів. Учені захоплено зустріли роботу аспіранта Вепринцева. Бориса запросили на студію звукозапису. «Будемо робити платівку».

В квітні 1960 року вийшла платівка.

В московському магазині на вулиці Горького вона стояла поряд із записами симфоній...

Це був радісний день. Борис розіслав платівку друзям. Не було забуто і дивну адресу старого в Англії: «Пташиний будиночок. Людвігу Коху». «Я, пригадую, написав адресу і всміхнувся: в село, дідусяві... Чи живий ще старий? Все було майже як у казці...»

Через три тижні з Англії прийшов лист. На горішній частині аркуша був малюнок: платівка з намальованим птахом. Тут же друкований напис: «Пташиний будиночок». «Дорогий мій друже Вепринцев!— писалося в листі.— Дякую за ваші дивовижні записи птахів Росії. Ви не можете собі уявити, яким радісним був для мене день, коли я прослухав ваші записи. Мені вже вісімдесят років. Уже давно я став старим у відставці і дав змогу записувати голоси птахів і тварин молодшим за мене. Я гадаю, що свій обов'язок виконав. Недавно був ювілей. Мене вітали по всій країні. Довелося відповідати на безліч листів і телеграм... Дякую вам за можливість послухати птахів, які в Англії стали тепер рідкісними, таких, як чорний дятел і особливо перепілка. Дякуючи заняттям з музики, я знаю: багатьох композиторів минулого надихали співи перепелиць, надто Гайдна... Сірий журавель у нашій країні вже не зустрічається. Якби ви прислали мені записи журавли-

них голосів... Для мене це один з найдорожчих звуків на землі... Дуже добре, що пам'ятаєте старого. Людвіг Кох».

Почало приходити багато листів, і в усіх листах найголовніше слово — дякуємо!

Рік 1962-й. Вийшло кілька тиражів першої платівки. Підбадьорений успіхом, мисливець тепер кожний вільний день проводить за містом. Узимку записував вовчевиття, в кінці лютого повзав з мікрофоном по снігу, підслуховував шлюбні гуки воронів. Він побував з «ящиком» на пташиних гніздуваннях у Кандалакшській затоці, записував птахів на Далекому Сході, на Кавказі, неподалік від Майкопа записав ревіння оленів... Весною, під час паводка, ми разом поїхали в Мещеру по журавлині крики.

...Вода до самого виднокраю. Притоплені дерева. На крихітних острівцях і корчах від високої води рятуються зайці. На великому острові вночі ми полюємо за голосом сірої сови. Ніяк не щастить наблизитися до неї. Застосовуємо хитрість. Старий Кох прислав з Англії Борисові платівку. На ній — гарний запис сови. Замовкаємо в нічному лісі. І як тільки звіддала долинає крик — вмикаємо «голос з Англії». Це голос суперника, і наша сіра сова одразу ж приймає виклик. Ближче, ближче. Зовсім поряд крик. Птаха сидить на гіллястій вербі і щосили змагається з «англієм». А у нас в рюкзаці обертається бобина з плівкою.

...Журавлі курликають над затопленим лісом щоранку. Але острів обережні птахи обминають, і ми тільки здала чуємо трубні звуки. Споряджаємо байдарку — рсшукати журавлів. Вибираємо за-

літі водою просіки і галявини, місцями тягнемо байдарку волоком. З пеньків і корчів нас проводять насторожені погляди лісових мишей, вужаків, черепах. На самотніх відкритих деревах бурмочуть тетеруки. Я тихо гребу, а Борис надягає на мікрофон рукавицю («відфільтрувати» вітер), простягає жердину поближче до співака, подалі від шерхоту магнітофона...

Під вечір ми знаходимо місце журавлиної ночівлі — гребінь землі з кущами і торішньою травою. П'ятеро журавлів пасуться на мілководді. Вони витягують шиї в наш бік і завмирають, потім занепокоєно починають ходити. Один не витримав, полетів. І решта знялася з галасом... Але чорти б забрали «ящик»! У ньому щось застопорилося. А журавлі наче навмисне роблять коло над галявиною... Борис розстеляє на траві кожух, хапає викрутку... Але ремонт триває понад годину. Ставимо намет і, обходячи гребінь, бачимо: вночі не будемо самотні — гребінь надав притулок двом зайцям і горноставі...

Вранці я прокинувся від сонця. Розплющую очі і боюсь ворухнутися: за двадцять кроків, прямо перед мікрофоном, ходять п'ятеро журавлів і вистрибують зайці. Журавлі на зайців нуль уваги, ходять, ледь пританцьовуючи. Поворухнутися не можна. Борис під кожухом вмикає «ящик», тихо-тихо надягає навушники. Все одно рух помічено. Журавлі з криком злітають. Один мало не зачепив рукавицю з мікрофоном... Здається, все гаразд. Борисове обличчя зосереджене, він смішно заплющив одне око, нахилив голову — отже, і там, у навушниках, чути: кричать журавлі...

Розпалюємо багаття. Просушуємо одяг. Зайці від диму повтікали на кінець гребеня... Який смачний хліб!.. Снідаючи, Борис одягає навушники, немовби щось перевіряючи, але я бачу: просто слухає журавлів. Слухає журавлів. Я відвертаюся — журавлині крики інколи особливо впливають на людей...

Приятель у редакції, коли зайшла мова про платівки, сказав: «Ось поглянь, пишуть...» У листі з Італії були рядки: «Іхати-меш — не набирай зайвого. Чорного хліба і, якщо зможеш, розшукай платівку з голосами птахів».

Я не подивувався з такого листа. Тринадцять років тому, збираючись летіти в Антарктиду, я запитав у людей досвідчених: дорога далека, що купити для подарунків? «Значки і, коли знайдеш, платівку: пташині голоси».

Це справді був найкращий подарунок. Я бачив, як слухали запис наші «посольські», що давно не бували вдома. Іноземець, одержавши подарунок, щасливий, запитував: «Ці птахи співають у Москві?!» В Антарктиді радист оголосив: «А зараз — голос рідної землі...» Уявіть собі закидане снігом селище. Все під снігом! Проглядають лише антени, і на стовпі з-під снігу стримить алюмінієвий гучномовець. І заспівала раптом над снігами якась пташина. Весняний шум молоді зелені, і потім — мещерські журавлі. Все життя пам'ятатиму обличчя людей, що слухали, як над снігами курличуть журавлі. Чи міг бути кращий подарунок для Антарктиди?

Переді мною зараз гора листів, одержаних Борисом Вепринцевим. Від учителя з Ярославля, від школярів з Криму, від зоолога з

Ленінграда, від ученого зі Швеції, від мисливця-інспектора із Найробі (Кенія), від японського принца (принц захоплюється орнітологією), від постановника фільму «Війна і мир», від капітана далекого плавання Юрія Максимовича Іванникова, від інженера Валентина Гриднева з Челябінська («Прийдеш до дому зморений, як собака... Ваші лісові голоси наче вітаміни якісь у душу вливають»). Сотні листів. Для одних пташині голоси щось на зразок підручника, для других — голос далекої рідної землі, для третіх — предмет цікавості («Подумати тільки, підмосковні птахи!»), комусь треба озвучити фільм, а для більшості — «вітамін для душі».

Випущено п'ять серій платівок пташиних голосів. Платівки мають великий тираж. Але, як і раніше, попит величезний. Двадцять тисяч платівок попрохали в Чехословаччині, п'ятдесят тисяч захотіли купити поляки. Платівки увійшли в світові каталоги. На всесвітні виставки в Монреаль і Токіо платівки було послано серед

інших національних цінностей. І це й справді національна цінність, так само, як перша збірка народних приказок, як записи народних пісень...

Я думав: як краще закінчити нарис? І ось нічого не треба вишукувати, пригадувати. На столі в мене програвач з платівкою. Голосно кує зозуля. Вікно розчинено. Я бачу: дівчина на балконі сусіднього будинку щось шукає очима на тополі: «Зозуля? Начебто ще рано...» Але ж зозуля! Я бачу, як губи дівчини починають рахувати: «Один, два...» Можливо, дівчина ніколи не бачила пташки зозулі, але немає людини, яка не знала б цієї найпростішої пісні і, почувши, не загадала б. Мені хочеться, щоб дівчина нарахувала якомога більше. Обережно переводжу голку... і ще раз переводжу. Рахує... Виходить на балкон бабуся, про щось гомонить з дівчиною, підставляє долоню до вуха і теж починає рахувати...

Часом людині так мало потрібно для радощів,

КОЛИ ЗАВИВАЛИ ХУРТОВИНИ...

Сувора видалася зима. У грудні й після Нового року йшов сніг, мери хуртовини. Лишить звір у лісі сліди — на ранок уже не видно. Позамитало всі стежки. Принишло життя в заповіднику. У теплому літві, від'ївшия влітку, спав снот, хазяйновитим бобрам було затишно в схованих під сніжною шобою бдиночках на болоистій річці.

В лютому вдарили морози, і такі, що старезні липи й дуби тріскалися вздовж стовбура. Важко стало в лісі тому, хто щодня мусять здобувати собі харч. Вільше корму в холодні дні потрібно було запасливій білці, важко стало лисицям. Майже метрову товщу снігу треба прорити, щоб дістатися до миші. Пірне лисиця в замет — лише волоть хвоста стирчить над снігом.

Гинули птахи від нестачі кормів та морозів. Вони перекочували з лісової глухомані на галявини, ближче до житла людини. Але справжня лісова драма розігралася з оленями. Їх у Воронежському заповіднику кілька сотень. Під охороною людини вони розселили-

ся далеко по навколитпніх лісах. У бідні на сніг зими олені легко знаходили торішню траву, поїдали молоді пагінці куштів, легко добиралися до кормушок. Тепер навіть ходити стало важко.

Наприкінці лютого почали знаходити трупи тварин. У шлунках оленів — лише жорстка кора дерев.

Завжди полохливі й обережні, олені почали з'являтися на залізниці і, не лякаючись свистків паровоза, підбирали буряки, що випадково впали з вагонів.

Досі лише щасливчикам випадало побачити в лісі струнких красенів. А тепер полохливих оленів нерідко зустрічали на лісових шляхах. Вони підходили впритул до житла. Скоро олені стали частими гістьми на тваринницьких дворах у селищі Графському.

В цей важкий час про лісових мешканців потурбувалися школярі станції Графської. Багато тут було різних історій, та про одну треба розповісти окремо.

Натураліст Микола Чубинський пішов на лижах у ліс підсипати зерна в кормушки для птахів. Захопившись прогулянкою, він не помітив, як опинився в далекому глухому кварталі. Він уже повернув було назад, але затримався, помітивши свіжі сліди.

«Що за сусідство, — подумав Микола. — Чому це поруч з оленячим слідом в'ється рівним ланцюжком лисячий?»

Цікавість натураліста примусила Миколу пройти по слідах кілометрів зо три. Так ось у чому таємниця! Утопаючись в снігу, через силу продираючись крізь підлісок і бурелом, похнюпивши голову, брела оленяца. Боки позападали. Ледве переставляє ноги. Лисиця зачула близьку смерть оленяці і йшла.

чекаючи, коли та ляже. Олениця відчувала небезпеку й піднімалася, мотаючи головою, коли лисиця вже збиралася кинутись на неї.

Микола стукнув палицею об дерево, лисиця озирнулася і вогняною кулею кинулася в хащу. Олениця теж кинулася, але після чотирьох-п'яти стрибків важко осіла в замет, витягнувши голову з великими сумними очима.

Микола повільно, дуже повільно, щоб не злякати оленицю, почав підходити ближче. За півгодини олениця вже підбирала шерехатими губами з Миколиних долонь приготовлений для птахів овес...

Почало сутеніти. Микола наламавав тонких гілок, зробив для олениці постіль і зібрався додому.

Вранці, приторочивши ззаду в'я-

занку сіна, набивши кишені вівсом і взявши пакет з сіллю, він знову рушив у путь. Чи не пішла олениця? Ні, вона лежала на тому самому місці й одразу підвела голову. Жадібно почала лизати сіль, з'їла овес. Сіно Микола лишив біля лігвища.

Так тривало кілька днів. Олениця звикла до гостя і несміливими кроками виходила з хащі, коли її кликали: «Лено, Лено».

Побачення перервала хуртовина.

— Сьогодні у таку даль іти не можна,— сказала мати.

— А як же Лена?..

— Завтра заметіль стихне, тоді й підеш.

Та хуртовина розгулялася з новою силою.

«Загине без їжі Лена»,— журив-

Тієї зими усім було важко...

ся Микола, потай від матері готуючи лижі. У школі була розмова: проюхавши легку здобич, до заповідника з степів перейшли вовки.

«Лена загине... А що, коли на мене нападуть?»

Пішов!.. Найважче було не збитися з дороги. Хуртовина сліпила очі, і Микола часом напوماцки знаходив прокладену ним раніше лижню. Стомлений, він підійшов до старого лігвища. Олениці не було. Не було й слідів, хуртовина занесла їх.

— Лено! Лено! — кликав Микола, не знаючи, куди далі йти. У відповідь лише вітер свистів у верхівках старих сосен.

Втративши надію, Микола повернув було додому, і раптом під трьома товстими деревами підвелася голова.

— Лено!

Олениця звелася на ноги й лизнула в обличчя.

На ранок хуртовина ущухла, але Микола зліг...

Ми зустрілися з ним, коли він уже видужав.

— Чотири дні не бачив, — хвилювався Микола. — Що тепер з нею?

Захопивши корм, бінокль і фотоапарат з об'єктивом для дальньої зйомки, ми пішли в ліс. Яскраво світило сонце, сніг мінився тисячею іскор. Йти було важко. Лижі тонули в снігу, заплутувалися в густому чагарнику, чіплялися за вітролом.

Оленицю шукали довго. Вже не сподіваючись зустріти, я почав знімати куточки лісу, коли раптом Микола завмер і знаками почав показувати:

— Дивіться! Стадо оленів на ліввищі...

Я незграбно повернувся. Хруснула під ногою гілка, і п'ять оленів на чолі з рогатим красенем побігли. Якусь хвилину їхні голови виднілися над заметами, потім зникли.

— Здається, Лена там! — сказав Микола.

Ми пішли по слідах і за годину побачили в лощині оленів. Вони стояли, напорошивши вуха.

— Лено, Лено! — покликав Микола.

Стадо кинулося бігти, олениця з пролежнями на боках теж метнулася і раптом стала.

— Лено! Лено!

Олениця впізнала Миколу, але, побоюючись іншої людини, довго не підходила. Я обережно відійшов назад. Зустріч друзів мені пощастило зафіксувати лише з допомогою телеоб'єктива...

Додому ледве допленталися. На лижі налипали величезні грудки розм'яклого під сонцем снігу. Березень входив у свої права.

— Тепер олениця не сама, із стадом не пропаде. Та й тепло стало,— сказав Микола.

Рука людини.

Об'єктивом для далекої зйомки пощастило зняти цю сцену.

ТРОЄ В ЧОВНІ

Троє хлопців сиділи на березі і жбурляли у воду камінці. Є така забавка: жбурляєш кам'яний коржик, він довго стрибає, залишає на воді кола — наче риба сплеснула. Весь байкальський берег усіяний обточеними часом камінцями. Йдеш — шарудять під ногами. Різних кольорів, різних розмірів — відкривай магазин і продавай сувеніри.

Хлопці кидали камінці і лічили кола.

Я надумав змагатися, але безславно сів біля кинутого на березі човна... Цікаво спостерігати хлопців. Скоро їм набридла забава, вони підсіли до мене. Біля самих ніг півнився байкальський прибіій, сушилася сіль і гойдався човен.

— Прокатаємося?

Хлопці перезирнулися.

— Нам не можна, — відказав менший, Вітька.

— Не можна, — підтвердив його брат Павка.

— Цілий місяць не можна, — сказав найстарший з хлопців.

Я подумав, що хлопці провадять далі якусь відому тільки їм гру. Але тут під'їхав рибалка.

— Знову націлились на човен? Ану марш додому!

Троє нап'яли штанці і, чемно попрощавшись, полізли вгору піщаним берегом.

Я побалакав з рибалкою, а хвилини за двадцять сидів у будинку машиніста Дмитра Павловича Смирнова.

Павка й Вітька — машиністові діти. Третій з хлопців, Валерка, живе по сусідству.

Восьмеро дітей у Смирнових.

— Шість дочок і двоє мужчин ось... — Батько обернувся до Вітьки й Павки, які статечно сидять на ослоні. — От я й сказав тоді: невже така доля — чекав синів і раптом одразу втратив? Може, Павле, сам розповіси, як було?

Павка вбив кашкетом муху і збентежено почав злизувати з пальця варення.

Маленьку історію, яка трапилася два тижні тому, розповів сам батько...

Байкал довго стоїть під кригою. У перших числах червня вітер погнав нарешті сизі «ікри». Троє хлоп'ят, які вже давно чекали чистої води, сіли в човен і, «проклавши курс уздовж мису», почали збирати всякі дивовижні речі, які прибило до берега.

Хлоп'ятам по десять років. Але ж хто здивується, побачивши їх у човні — байкальці з пелюшок на морі. Пекло червнєве сонце. Хлопці познімали навіть сорочки, щоб засмагнути.

Надвечір знявся вітер. Мореходи взяли курс до берега. Він був зовсім поруч. Та поламався кочет, і з важким веслом навіть усі троє не могли впоратися. Човен повільно потягло туди, де у воду шойно пірнуло сонце. Поволі віддалялися

Крайній — Валерка, поруч з ним брати — Павло й Вітя.

вогні станції. Ніхто не чув, як троє гукали, як зник у холодній темряві човен. Пізніше машиніст Асташкевич розповідав, що бачив з паровоза мигтіння вогню. Та хіба міг здогадатися машиніст, що це Павка з Валеркою сигналізували кишеньковим ліхтариком.

А в селищі й гадки не мали про біду. Мати готувала постелі й глечик молока для шибеників, які запізнилися до вечері.

— Мабуть, телевізор пішли дивитися, — сказав батько і ввімкнув радіо. «...Вітер південно-східний... Температура біля Байкалу близько нуля», — сказав диктор.

— Близько нуля... — Батько

раптом почав швидко натягувати чоботи, а мати впустила тарілку, бо зразу згадала, як цієї пори минулого року принесло замерзлих хлопчиків з другого берега.

— Та такої ночі й дорослий може богові душу віддати. Як одягнені? — спитав батько більше для годиться, тому що бачив — хлоп'ячі куртки висять на цвяхові...

Опівночі селище біля станції було на ногах. Тріскотіли моторки, в бік вітру широким в'язом ішли рибальські човни. Уздовж лінії дротами помчав сигнал: «У морі троє дітей!» З найближчого аеродрому готувалися до вильоту вертольоти. Ніхто не спав. На березі

натовп. Усі мовчали. Чути було лише схлипування двох матерів, і дехто півголосом пригадував торішній випадок.

...А троє сиділи, притулившись один до одного, на дні човна.

— Ти в нас найменший, сідай усередину,— сказав Павка, коли вже в самого зуб на зуб не попадав. Він вичерпав жменями крижану воду з дна човна і посадив брата. Разом з Валеркою вони прикрили Вітьку спинами. Той перестав плакати і трохи задрімав.

— Давай рухати руками, як на зарядці...

— А нас знайдуть? — питав Павка пошепки, щоб не чув Вітька.

Дванадцять годин крижаний вітер гнав човен у темряву. Ранком з рибальського катера у бінокль помітили чорний предмет.

— Крига?

— Ні, човен...

Так їх і побачили: сидять, притулившись один до одного спинами, руки складені на грудях.

— Я ж казав, що врятують,— усміхнувся Павка,

І в рибалок polegшало на серці — живі!..

Мати кинулася у воду назустріч човну. Батько підхопив двох дуже схожих один на одного братів на руки.

— Ременем одшмагати,— кинув хтось сердито.

— За віщо ременем... Ти, Павко, плакав?..— запитав батько.

— Я трошечки плакав,— признався Вітька.

— Ременем нема за що. Скоріше додому.

Дмитро Павлович пішов проводити мене до вокзалу. Дорогою ми балакали про хлопців.

Вже перед відходом поїзда я раптом згадав, що не спитав у хлоп'ят найголовнішого. Будиночок був недалеко. Я лишив у чергового сумку і побіг до садочка, де бавилися хлопчики.

— Павлику, а про солдатів, що морем на баржі пливли, знаєш?

— Це четверо, котрі чоботи і гармошку з'їли? — спитав Павка.— Нам тато про них у газеті читав.

Байкал.

ДИТЯЧИЙ ПЛІТ

Впереддворешь.

Несподівано одержав почесне запрошення.

Подзвонив семикласник Андрій Глаголев:

— Дядю Васю, ми вирішили взяти вас на пліт...

Розпитавши, що й до чого, я, на превеликий жаль, відмовився, але поїхав глянути, як іде підготовка до відплиття.

Адреса: 717-та школа Москви. В майстерні, де проводяться уроки праці, зібрався майже увесь екіпаж — близько тридцяти чоловік. Підготовка закінчувалася. На стелажках сохли пофарбовані в жовтий колір («летше помітити в траві») відерце, якір, сокира, багор. Напоготові стояли ящики для продуктів, перевірялись прилади, які звичайно можна побачити в гідрологів та синоптиків, перевірялась саморобна електростанція («опускаєш у воду з плоту, течія крутить цю штуківину — запалюється лампочка»). Гора спальних мішків і наметів, посуд, бінокль, фотокамери, інструмент, бортжурнал... За списком, як і належить при спорядженні експедиції, перевірялось, чи не забуто чого. Семикласник Альоша Філіппов з видимим задоволенням напилком зрізав розкішний нейлоновий бант з потертого дзвону. Цим пристроєм — подарунком волзького бакенщика, — з усього видно, давали останній дзвінок, і зараз дітлашня повертала обов'язкову власність плоту на своє законне місце.

— Коли ж відплиття?

— Чотирнадцятого!!! — одногolosно гаркнув увесь екіпаж.

— І пліт готовий?

— А він у нас завжди напоготові.

Пліт незвичайний. Сорок дві гумові камери від списаних вертолїт-

них коліс майстерно («день-два роботи на березі») з'єднують дротом і жердинами, зверху кладуть настил, ставлять вітрило з емблемою. І все. Пліт тримає три десятки «матросів» і чимале спорядження. Не «Кон-Тікі», звичайно, не «Ра», але пліт шанований. Вже двадцять років отак у червні його спускають на воду. В середньому за «навігацію» пліт долає кілометрів триста. Отже, увесь шлях, розпочатий в 1953 році на Молозі, становить тепер шість тисяч кілометрів. І пліт не виявив поки що ніякої технічної втоми. «З подякою згадуємо полярного льотчика Петра Павловича Москаленка. Він одразу збагнув, що задумано корисну справу, і дав балони — «авіації прислужилися, нехай прислужаться річковому флоту». Тут я навів слова вчителя праці Миколи Миколайовича Щербакова. Це він ходив канючити балони. Він двадцять років підряд споряджає експедиції на плоту. Жартوما склали ми з ним увесь час, витрачений на плавання, — вийшло три роки. А командою плоту, якщо зараз усіх зібрати, можна було б укомплектувати великий океанський корабель — 600 чоловік.

Журналіст бачить багато різних людей. Микола Миколайович належить до тих, з якими розлучаючись закоханим. Скромний, навіть дещо сором'язливий. Умілець. Із приладів, які він винайшов і зробив, можна було б влаштувати повчальну виставку. Чимало його виробів — оригінальний зварювальний апарат, автомат для демонстрації діапозитивів, електронний прилад для вимірювання температури води на різних глибинах — описані в технічних журналах. І все це народжувалося в

шкільній майстерні за участю дітей або на їхніх очах. Уже це дає підстави твердити про те, як поталанило дітям 717-ї школи. Але щось значно більше стоїть за плотом, який Микола Миколайович споряджає двадцятий раз.

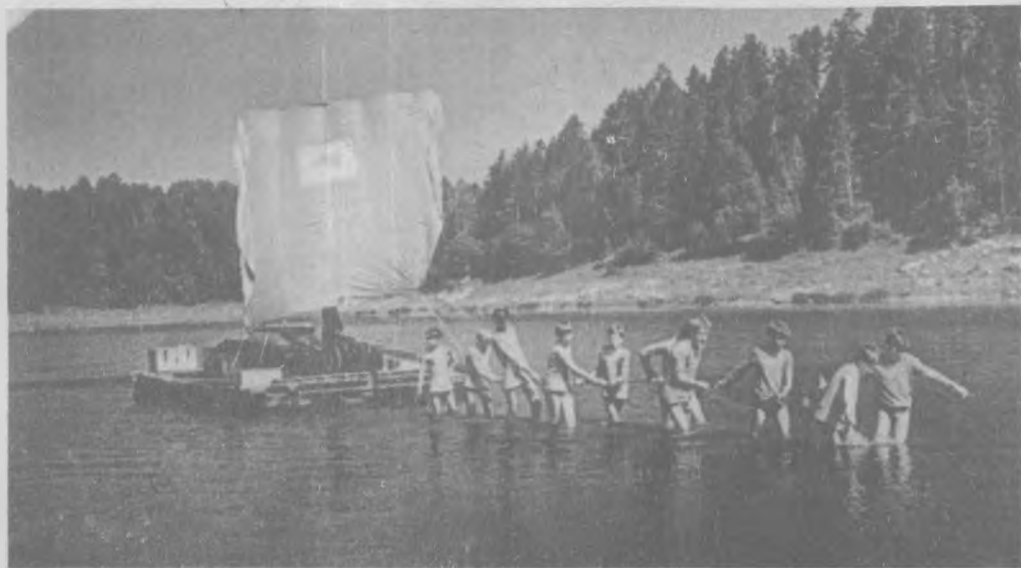
На запитання про те, що започаткувало цю справу, він розповів епізод з минулої війни. На Одері до капітана Щербакова підбіг блідий, зляканий солдат: «Я не вмю плавати!» Що міг відповісти, чим міг допомогти капітан? «Разом з усіма цей хлопчина кинувся в річку, схопився за колоду... Гадаю, потонув. Багато тоді втопилось. Не можу й досі забути його обличчя. Можливо, з цього все й почалося. Я добре знаю, як багато важить для людини уміння плавати, уміння приготувати їжу, орієнтуватися в лісі, не розгубитись у хвилину небезпеки, вміти пройти три-чотири десятки кілометрів, напнути намет, лягти спати біля багаття на морозі, полагодити одяг, допомогти товаришеві... Та хіба мало що може трапитися з людиною! Сільські діти за умовами життя все це мають, але я з тривогою думаю про міських. Для більшості праця — це всього лише збігати в крамницю, ну допомогти вдома. Літні табори... Я з сумом думаю про більшість таборів. Це теплиці. В них нудно. Але головне — підліток не проходить тут однієї з найвідповідальніших шкіл. Він виростає хирлявим, невмілим. Мені п'ятдесят один рік. За плечима війна — з першого дня до останнього. Двічі тяжко поранений, двічі контужений, але ніяких задишок, ніякої гіпертонії. А тут, подивившись, дев'ятикласник ледачий, серце куряче, всього боїться, ще не жив, а вже — «тиск»... Це й

примушує щоліта возитися з підлітками. Звичайно, простіше було б податися з сином кудись у глухі закутки — ми десятків чотири маршрутів склали. І вже говорив собі: «Годі, треба й для себе трохи пожити». Ні! Взимку вже починаються розмови про цей пліт. Ну як я можу їм сказати: ні, цього літа, діти, не попливемо. Беру з собою сина. Веземо спорядження до витоків якої-небудь річки. (Останні роки більше буваємо на Волзі.) Отак і вчимося жити».

Це справжня школа життя. Я трохи працював піонерським вожатим і добре розумію, чого варта ця школа самому Миколі Миколайовичу. Тридцять міських шибайголів на плоту — це не жарти. Один ногу намуляв, у другого розболівся живіт, третій застудився, четвертого було послано в село, але він чомусь вчасно не повернувся, п'ятий приволік у табір іржаву міну, шостий уперся, не

хоче чистити казан з пригорілою кашею, сьомий утопив у річці прилад («пліт ставлять на якір і пірнають по цей прилад»), восьмому в палець вп'явся риболовний гачок, дев'ятий наступив на гадюку... Разом з Миколою Миколайовичем ми пригадали стільки всяких раптовостей і пригод, що ними можна було б заповнити (на превеликий жаль чадолюбних батьків) половину цих нотаток. І все це може скоїтися в поході. Але ось що цікаво. За двадцять років нічого справді страшного не трапилось. Ніхто серйозно не захворів, не втопився, нікого не кусали собаки, ніхто не підірвався на міні. Всі повертаються додому дужі, міцні. А, кінчаючи школу, несуть із собою щось таке, що посправжньому починають розуміти пізніше, коли «понюхають життя». Багато хто, пройшовши «школу Микмика», стали серйозними дослідниками Землі. Можна назвати

Верхів'я Волги. Часом пліт доводилось, як бурлакам, тягти на буксирі.

гідрологів, іхтіологів океанських експедицій. Дмитро Шпаро, відомий багатьом як керівник високоширотних експедицій «Комсомольської правды», пройшов школу Миколи Миколайовича Щербакова.

Привід для цих нотаток, проте, особливий. Ті, хто бачили пліт на річці, звернули увагу на емблему: сонце, людська рука, і в ній трое пташенят. Красномовний символ! Він означає, що експедиція проходить під знаком пізнання природи, дбайливого до неї ставлення і участі в її охороні.

Перше — виховання і пізнання. Подорож, табір, будь-яке перебування за містом може дати школяреві незабутні уроки. Немудра, здавалось би, справа — уміння розрізняти дерева: це дуб, це вільха, осика, ясен, верба, сосна. А проте чи всі це вміють? Важливо цьому навчити. Літають птахи... А чи всі знають, які на вигляд дрізд, трясогузка, іволга, дятел?

По шкільних плакатах, і навіть сидючи біля телевізора, це запам'ятовується погано. А тут, коли слухаєш пісню, запам'ятаєш! Квіти і трави... Можна пройти, бай- дуже збиваючи їх ложиною, а можна помітити, скільки в них краси, можна, для прикладу, довідатись, що подорожник — ліки для рани, що блекота отруйна, а з кропиви готують смачний борщ. Мурашник... Як кортить копірснути його палицею! Але як важливо не збити цього, а присісти навпочіпки біля нього, постежити за таємничим життям. І, дивись, знайдеться хтось, пояснить, що ліс своїм здоров'ям завдячує цим маленьким мурахам. Сам ліс, його роль на землі, значення в житті людей... Одне — слухати розповідь на шкільному уроці, інше — побачити струмок, який пересох тому, що вирубали біля нього ліс. А самі струмки... Велика річка наповнюється тільки цими струмками.

В інших місцях він спокійно плив за течією.

Микола Миколайович Щербаков.

Забруднились, заглухли — мілкішою стає річка...

Не спеціальна освіта — «все життя я тільки з заліззячками!» — а життєвий досвід і людська мудрість допомогли Миколі Миколайовичу зрозуміти, наскільки важливе саме на цьому зосередити увагу дітей під час подорожі. «Це обов'язкова для нас азбука». Але досвід мандрівників на плоту свідчить про те, що можна сягнути й далі. Від спостереження природи можна прийти до її активного захисту. «У нас так: жодної зрубаної зеленої гілки, жодного сміття після стоянки. Найбільша обережність у поводженні з вогнем, дбайливе ставлення до всього живого... В одному місці, пригадую, стали ми табором. Бачимо, дятел турбується, не підлітає до гнізда, в якому пташенята. Згорнули намети, спустили пліт на триста метрів нижче, а за гніздом спостерігали обережно...» Оце і є азбука поведінки в природі. Микола Миколайович Щербаков із своїми вихован-

цями щоліта її повторює. А ось їхні серйозніші справи.

Уже кілька років на берегах верхньої Волги діти ведуть облік мурашників, позначають їх бирками з номерами і обгороджують. Друга робота — облік струмків і джерел, що живлять річку. Струмкиносять на карту, визначають їхню глибину, швидкість течії, водний баланс, температуру і чистоту води. Робота має практичний сенс. Московські гідрологи дали експедиції не лише інструкції, але й професійні прилади. І дуже серйозно ставляться до обстежень.

«Цілком посилені дослідження роблять наші подорожі осмисленими, цікавими. Дисциплінують. Пригод — хоч греблю гати. «Мурашата» за день проходять лісом кілометрів по двадцять. «Струмочники» стільки ж долають берегом. Зустрічаємо птахів, звірів, розмовляємо з місцевими мешканцями — довідуємось, що де було раніше. Визначили, наприклад, на яких притоках Волги і де були млини і загати, позначили на карті боброві поселення... В селах, на помітних місцях, розклеюємо плакати по охороні природи, знайомимось із сільськими школярами. З Волги ми витягли багато браконьєрських сіток і верш». Це мені розповів головний помічник Миколи Миколайовича, староста експедиції Андрій Глаголев.

Вкотре вже школярський пліт напинає своє вітрило на Волзі. Зваблива подорож! Але зовсім не обов'язково мати такий пліт. Можна і в пішому поході багато побачити, зрозуміти і відкрити. Було лише бажання, і знайшовся б свій Микола Миколайович.

Я ПАМ'ЯТАЮ...

Звичайна коробочка сірників. Я знайшов її несподівано, висунувши шухляду стола. Про стіл цей у батьківській хаті забули. Коли переїхали жити на станцію із села, старий стіл поставили у куток комірчини. Там він, закиданий ганчір'ям, кіпами старих журналів і різним мотлохом, відслуживши свій вік, простояв багато років. Порпаючись у поточеній шашелем шухляді, я знайшов бляшанку зі схожими на цвяхи патефонними голками, значок з написом «Ворошиловський стрілець», футляр батькового кишенькового годинника. В столі лежали пакет порошоків «від шлунку», картонний ялинковий заєць, пошарпаний карбованець довоєнного зразка, саморобне шило, клубочок просяклої смолою дратви... І ця коробочка сірників.

Звичайна коробочка. Звичайна, та не зовсім! На жовтій зморшкуватій етикетці, в тому місці, де буває малюнок, навскоси стояло три рядки, дуже знайомі рядки:

Наше діло справедливе!

Ворога буде розбито!

Перемога буде за нами!

Сірники 41-го року! Я витяг одного з коробки. Чи запалиться? Запалився!

І ось уже всі в хаті — батько, мати, сестра — роздивляються знахідку. Всім цікаво. Але пригадати може тільки мама... Я дивлюся на неї: невже не згадає? Згадала!

— Це ж із тієї осені...

Не чекайте розповіді про пушний під укис поїзд, партизанське багаття чи бодай про перекур у фронтовому бліндажі. Сірниками з коробки не підпалювали бікфордого шнура, і взагалі нічого надзвичайного не криється за знахідкою в столі.

Тієї осені дорогою з Воронежа на Тамбов через наше село Орлово рухалася велика піхотна частина. Пригадуючи сьогодні нескінченну сіру стрічку людей, які йшли під осіннім дощем, мимоволі зіщулююся від холоду. Бруд, непролазна чорноземна грязюка, і по ній вервечкою, підібгавши поли мокрих шинелей, рухаються люди. Зморені. Мовчазні. Куди? Чому? Хлопчакам турботи і горе дорослих не зовсім зрозумілі. Ми бігали на тракт обмінювати на моркву і залежали груші пілотки, паски, зірочки, пряжки і були задоволені, що не треба ходити в школу, — в ній розмістили хворих солдатів.

Не пам'ятаю вже, скільки днів ішло військо. Але тільки пізня сльота змінилася раптом зимовим морозом. Пригадую стукіт у вікно: «Хазяечко, пустіть хоч у сніи». — «Все зайнято, ідіть далі», — відповідав замість матері літній лейтенант. І він казав правду. В хаті і в сніях на соломі покотом один біля одного лежали люди. Плакала на руках у матері маленька сестричка. Нічим було дихати від розіпрілих біля печі мокрих онуч,

шинелей і гімнастерок. Але зморені люди раділи теплу і затишку. Всі спали.

Голод теж був супутником відступаючого війська. Пам'ятаю, як перед сном солдати ділили на столі акуратно нарізаний хліб. «Кому?» — вигукував увесь в ластовинні молодший сержант. Солдат, відвернувшись до стіни, швидко йому відповідав: «Сухову... Тимофіву...»

Вранці мати намила чавун картоплі і чавун буряків — погодувати постояльців і послала мене роздобути вогню. Це було просто: виходиш на вулицю, дивишся, із чийого димаря куриться дим, — туди й біжиш з металевою банкою по жар.

— Ти куди? — запитав лейтенант, побачивши мене на ганку.

Я пояснив. Лейтенант поліз у кирзову сумку і дістав сірники:

— На, віддай матері.

(І досі зберігся на коричневому ребрі коробки слід від сірника,

яким того ранку було затоплено піч).

Чавун картоплі і буряків солдати спорожнили за мить. Мати стояла біля печі і примовляла: «Їжте, їжте, я ще зварю, їжте...»

Коробка сірників з тієї осені збереглася, звичайно, випадково. Її поклали в потаємне місце, не наче якусь недозволену розкіш, як цінний запас вогню про всяк випадок. І ось ми тримаємо її в руках. Тридцять чотири роки... Всі ми схвильовані. Після чергової передачі про пригоди в Берліні Ісаєва-Штірліца ми зібралися на кухні біля печі, але цього разу розмова не про Штірліца. З подивом і величезною радістю спостерігаю, як багато може розбудити в пам'яті маленька реліквія. Батько згадує. Сестра. Мама говорить так, що я жалкую: немає магнітофона записати все, що вона каже. І мені теж є що пригадати.

Багато сказано про війну. Але, можливо, цікаво почути, що пам'я-

Під Воронежем...

тає про неї людина, яка була всього лише підлітком.

Запам'яталося закінчення і початок війни. Але так само чітко пам'ятаю, як на війну йшов батько і як повертався з неї. Вирушав він разом з односельцями серпневого жаркого дня. Кілометрів п'ять я чимчикував, тримаючись за батькову руку, в людському натовпі.

Пригадую, батько сказав: «А тепер повертайся».

Він дістав з мішка грудочку цукру. «Повертайся!»

Озираючись, я бачив, як батько швидким кроком доганяв дядька Семена, дядька Єгора, дядька Сергія, дядька Тараса, що збивали куряву дорогою...

Повертався батько також улітку. З полуторки, що проїжджала повз двір, хтось радісно гукнув: «Зустрічай батька!» Я побіг до станції і зустрів у полі, як мені здалося, дуже постарілого батька. На його грудях дзенькали медалі. За спиною — мішок. В одній руці

перев'язаний ремінцем чемодан, у другій — патефон.

На нашій вулиці, побачивши батька, багато хто з жінок заплакали. Я розумів, що це означає — дядько Семен, дядько Єгор, дядько Сергій і дядько Тарас, що разом з батьком пішли на війну, не повернулися.

З подарунків, які батько розклав на столі, мені найбільше сподобались кольорові болгарські олівці з написом на коробці «моливчета» і болгарський саморобний патефон — фанерний ящик, обклеєний папером, що нагадував шпалери.

Я побіг в кооперацію, щоб купити платівки. Їх там не було. Але продавщиця, спостерігши мій відчай, пошукала на полицях і одну таки знайшла. «Моцарт. Турецький марш», — прочитав я назву музики. На зворотному боці теж був турецький марш, але Бетховена. До пізнього вечора в нашій хаті гриміли два ці марші. Ми з сестрою вигострювали на брусочку

патефонні голки, знову й знову ставили платівку...

Років два тому на концерті, почувши оголошення ведучого: «Мощарт. Турецький марш», я здригнувся. Цей марш для мене був не просто музикою.

Близько війни я не бачив. Але вона була поряд. Влітку і восени 42-го року горів зайнятий німцями Воронеж. Фронт був усього за двадцять кілометрів. Удень над «тим місцем» стояла чорна димова заплата, вночі небо ставало багряним. Було видно, як злітають ракети, як зависають і повільно спускаються до землі якісь незвичайно яскраві вогні, було видно червоні, жовті і зелені траси куль. Ми з товаришем стелили постіль на похилому дахові сарая і не зі страхом, а з цікавістю спостерігали це вогненне небо.

Над селом до фронту безліч разів за день низько пролітали трійками штурмовики, літаків дванадцять-п'ятнадцять. Через півгодини тією ж дорогою низько, просто над дахами, вони поверталися назад. Інколи було вже не дванадцять, а дев'ять-десять...

Повітряні бої винищувачів. Вибухи випадкових бомб. (Осколок однієї, що впала вночі за городами, врізався в наші двері). Масовані бомбардування залізниці (за п'ять кілометрів від села), рух танків, автомашин з гарматами на прицепі, скупчення військ у заповідному лісі — такою була смуга біля фронту. Згадуючи те літо і осінь, дивуюся з відсутності страху у людей. В перші дні війни, коли лінія фронту проходила біля Мінська, було набагато тривожніше. Люди в'язали клунки, заклеювали вікна паперовими смугами, вночі

маскували кожну шпарину у вікнах. Тепер же війна стояла майже коло порога, а життя, незважаючи ні на що, ішло своїм звичаєм — щоранку пастух Петько Кривий вигонив пастися кіз, і голова колгоспу Митрофан Іванович сам обходив хати: «Бабоньки, сьогодні молотити!»

Є таке поняття: «обстріляний» солдат і «необстріляний». Якщо ці слова розуміти широко, то в 42-му році всі люди, вся країна, солдати і жінки, діти і старі були «обстріляними». Кожний до певної міри брав участь у війні, розумів, що вона скоро не закінчиться, що все складається дуже серйозно і скаржитися на труднощі нікому. Проте мати знаходила слова, щоб підбадьорити нас. «Ми хоч у теплі. А як там батько?..»

Дивлячись зараз на карту, пригадую: географію починав вивчати не в школі і не з книжок. Велика країна пізнавалася по відданих, а потім по відбитих у ворога містах. Мінськ, Смоленськ, Київ, Севастополь... Тієї осені, коли горів Воронеж, я дізнався, що десь зовсім поряд є Сталінград. Не пам'ятаю, щоб хтось на нашій вулиці одержував газети, радіо теж не було. І тільки в розмовах це місто згадували частіше і частіше. З легким пораненням, але зовсім сивий, у село, їдучи з госпіталю, мимохідь завернув наш далекий родич. Він був поранений під Сталінградом і знову повертався туди. Пригадуються його слова: «Там пекло».

У батькових листах зо два рази згадувалася Волга, і ми дійшли висновку: він також там. Мати, засвічуючи по суботах лампадку, молилася. Мої уявлення про бога

в ті часи були непевні. Про всяк випадок я також подумки прохав мальованого спасителя, що суворо виглядав із-за лампади, не забути про батька.

В церкві у нашому селі була пекарня. Звідси машинами возили на фронт хліб. З колодязя біля річки Усманки двоє вусатих солдатів у величезних цеберках возили в пекарню воду. Ми, підлітки, допомагали солдатам вправлятися з ручним насосом і одержували за це півбуханки духмяного тепло-го хліба на день.

Від солдатів-водовозів я вперше почув, що, можливо, всім, хто живе в селі, доведеться евакуюватися. І ця чутка підтвердилася. 1 вересня школу не відкрили. А згодом село за якихось два тижні спорожніло. До цього у нас жили біженці з Воронежа і Смоленська. Тепер ми самі пізнали, як важко розлучатися з домівкою. Щоправда, виселяли нас у сусіднє село. Але день, коли обценьками закрутили дрот на дверній засувці, був для мене найважчим за всю війну.

Нам дали коня. Пригадую візок з домашнім скарбом. Зверху сидять сестри (старшій дев'ять років, молодшій — три). Мама з братиком на руках пробує всунути у поклажу оцинкований таз і решето. Позаду до воза прив'язали козу. Старшому синові належало управляти цим возом.

Місцем нашого призначення було село Паркомунна. (Офіційно Паризька комуна, а як зовсім просто — Парижа). З подякою згадую господиню хати «тьотю Катю» (соромно, забув прізвище), що прихистила нашу ораву. Всім нам — хазяйці з родиною і її постояльцям — в одній-єдиній кімна-

ті було тісно. Спали на печі і рядком на долівці. Полином глушили бліх. По суботах топили баню. З одного великого чавуна їли товчену картоплю, запиваючи її ледь підсоленим квасом. І чекали листів. Ох, як чекали листів у ті роки!

Тьотя Катя одержувала їх акуратно. Слідом за поклонами: «А ще вітання кумі Даші, а ще вітання кумі Вірі», — було й до нас співчуття: «А ще вітання «викуї-рованим». Живіть дружніше». Один з радісних спогадів про ті часи: жили і справді сердечно, згуртовано, допомагали одне одному, ділилися всім, чим могли.

Про хату, однак, я думав постійно. Від Паркомунни до рідного села було всього вісім верст. І, звичайно, важко було не спокуситися поглянути: а що там зараз, узимку?

Прийшовши в село, я був уражений тишею і безлюддям. Майже у всіх будинках вікна були замуровані, в цегляних стінах низько, при самій землі, пробиті бійниці, від хати до хати покопані траншеї. Тепер розумієш: у селі було підготовлено лінію оборони на випадок, якби фронт біля Воронежа не вистояв.

Хотілося глянути на нашу хату, але я не дійшов до неї. З будиночка при дорозі вийшов військовий: куди це хлопчик іде і звідки? Вислухавши мене, вже немолодий капітан (таджик чи узбек) задумливо ударив рукавицею об рукавицю і покликав за собою. Щось сказав солдатіві, котрий сидів біля печі. Той поставив на стіл казанок із супом, нарізав хліб великими скибками. Поки я їв, капітан мовчки розглядав мою шапку і рукавиці, потім поліз у мішок, що стояв на лаві, дістав

з нього загорнутий у папірець якийсь жовтуватий м'який шматочок і простягнув мені: «Це сподобається. Їж». То була сушена диня. Вдруге ці ласощі я покуштував через двадцять два роки в Самарканді і, звичайно, одразу ж згадав лагідного капітана. Капітан сказав мені тоді взимку: «Ходити в село поки що заборонено. Вертайся. Матері можеш сказати: «Скоро додому!»»

Тепер я думаю, капітан розмовляв зі мною так, бо знав добрі новини. Новини ці йшли із Сталінграда. Капітанові вже було відомо, «хто там кого», і він розділив свою радість з хлопчаком.

Назад у Паркомуну сніговою дорогою я не йшов, а летів. І хоча новина моя — «скоро додому!» — була туманна і незрозуміла, мама одразу ж вибігла в двір, де тьотя Катя рубала дрова. Тоді удвох вони пішли до сусідки. Потім мама побігла на протилежний кінець села до тітки Полі, що жила поряд з нами в Орлові. А днів через десять уранці хтось нетерпляче постукав у наше вікно: «Німця вибили з Воронежа!» Ми з матір'ю одразу ж навантажили санчата дровами — і швидше, швидше в Орлово!

Наша хатина для оборони була непридатна, все в ній уціліло. Ми протопили піч, а надвечір на тих же санчатах привезли двох сестер і братика... Було це 25 січня 1943 року — ще навіть не середині війни.

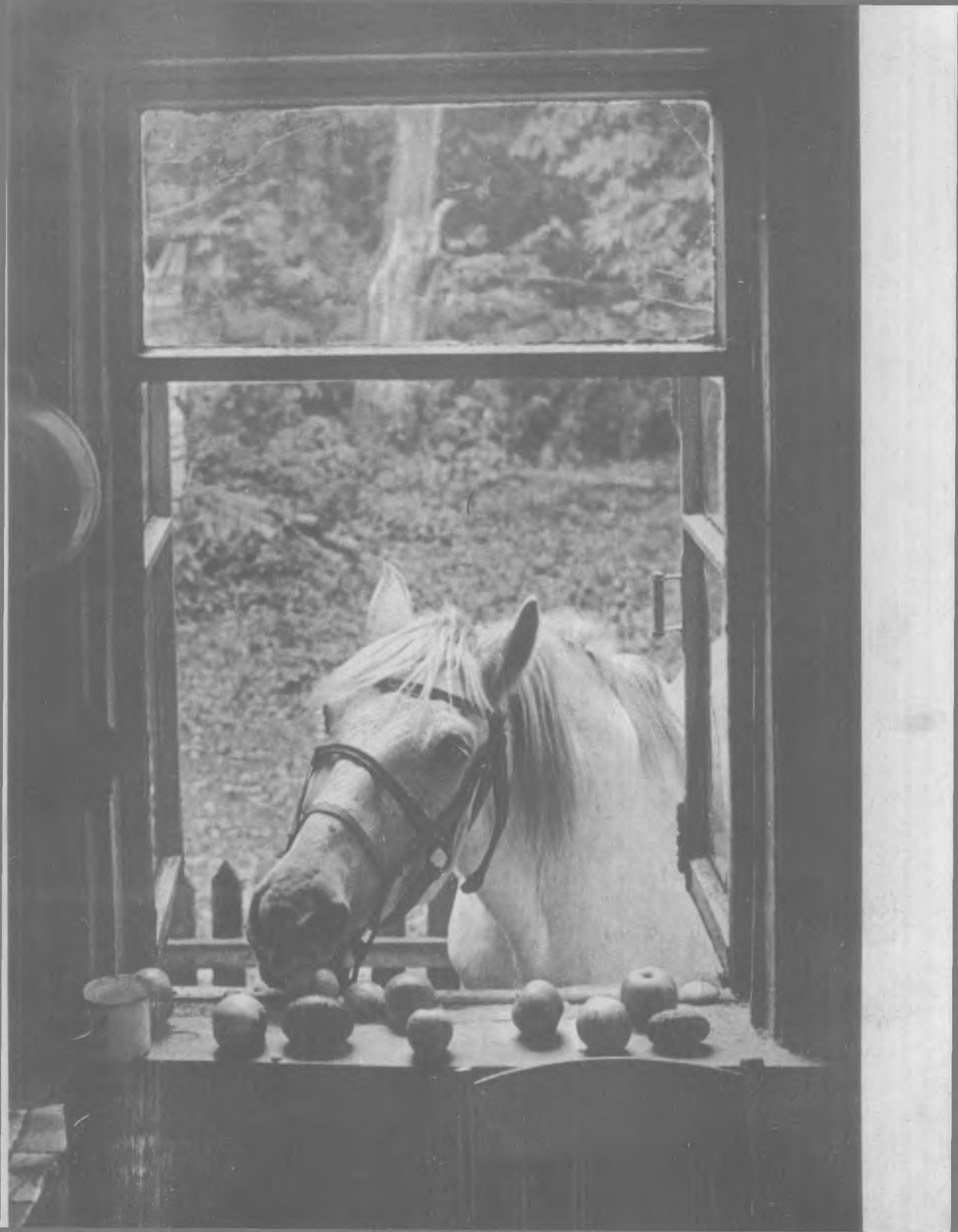
Все найдорожче в спогадах пов'язано з ім'ям матері. З відстані в тридцять п'ять років особливо чітко бачиш, який тягар ліг на її плечі. Спільні для всіх дорослих воєнні злигодні, але, окрім

того, — четверо дітей! (Старшому було одинадцять). І, за обставин, які склалися, ні карток, ні пайків. Одягнути дітей, нагодувати, навчити, вберегти від хвороб... Яку силу духу треба було мати жінці-матері, щоб не впасти у відчай, не розгубитися, в листах на фронт не прохопитися тривожним словом.

Пригадую матеріні листи до батька. Вона писала їх друкованими літерами, і лист забирав у неї цілу ніч. Невтішних звісток на фронт о тій порі не посилали. Ми повідомляли батька, скільки всього зібрали на городі, які новини в колгоспі, скільки молока дає коза, хто прийшов поранений, які оцінки в школі... З листів виходило: живемо пристойно. Та й самим нам здавалося: живемо — терпіти можна — в теплі, одягнені, взуті, не голодуємо. І лише тепер, розуміючи ціну всьому, знаєш, які суворі були ці уроки життя для матері і для тих, хто під час війни тільки-но пізнавав життя.

Вогонь здобували або бігаючи з бляшанкою по жар туди, де вже затопили піч, або за допомогою кременя і уламка терпуга. Освітлювали хату каганцем. У нього наливали бензин, а щоб не спалахнув, чомусь кидали дрібку солі. Не більше дрібки — сіль була кошовністю: сто карбованців за склянку. Мила не знали. Одяг прали попелом і річковим мулом. Сам одяг... на ноги, я пригадую, натягав пошиті матір'ю із солдатської шинелі бурки і клесні з автомобільної гуми чуні. Сорочку було пошито із віконної фіранки, а штани із солдатської бязі,

Сніданок.

пофарбованої гілками чорноклена та вільховою корою.

Харчувалися переважно з городу. Картопля, огірки і буряки — то наш порятунок. З хлібом же було так. З колгоспу зерно під мітлу віддавали для фронту. Нам залишалися тільки загублені на жнивях колоски. Цілий день, не розгинаючись, збираєш колоски в мішок, сушиш, обережно перетираєш у долонях. Зерно потім віяли і мололи на саморобних жорнах. Я переконаний: той, хто тримав у руках скибку в такий ось спосіб добутого хліба (нерідко з домішками жолудів, буряка і лободи), має безпомилкову точку для відліку у визначенні різних життєвих цінностей.

Тепло в хаті теж забезпечували великим трудом, за нинішніми міражами, просто каторжним трудом. П'ять кілометрів до лісу полем, п'ять — лісом (щоб знайти сухостійний дубок або сосну). Таким чином десять — в один кінець і десять — назад з важкою ношею. Щоб не дуже боліло плече, жердину або в'язку дров обгортали травою. І все одно: скинеш біля хати ношу — до плеча не можна торкнутися. І це була звичайна турбота тринадцятирічних хлопчаків. Проте не єдина турбота. Мамі доводилося працювати в полі. І, хоча дома руки її незбагненним чином до всього доходили і все устигали, нам із сестрою перепадало чимало турбот: з весни до осені порати город (від нього повністю залежало наше існування), заготовляти сіно козі, добувати паливо, носити воду, варити їжу, збирати колоски, молоти зерно, няньчити малюків. І робилось усе це, незважаючи на шкільне навчання, на домашні

уроки, незважаючи на те, що нас, школярів, виводили на колгоспне поле (полоти просо, збирати буряки, молотити соняшники). Так війна диктувала закони життя і для дітей.

Декому може здатися дивним, але я анітрохи не скаржуся на долю, згадуючи ці чотири роки. Прокручуючи зараз назад стрічку вже понад сорокарічного життя, зважуючи, де, коли і чого навчився, без вагання скажу: найголовніша школа життя припадає на ці роки.

Суворі, вимогливі роки збіглися для нас, «воєнних хлопчаків», з віковими законами виховання людини. Глибоко переконаний: уроки мужності, праця і труднощі для підлітків зараз теж необхідні. Їх треба свідомо культивувати (дома, в таборі, школі) подібно до того, як ми доповнюємо фізкультурою відсутність природної фізичної праці. В належний час, в потрібних дозах, з виправданою мірою ризику обов'язково слід вчити людину того, що життя від неї неодмінно вимагатиме.

Можливе запитання: «Загартування, труднощі... А дитинство? В ім'я прийдешніх літ чи не позбудеться людина дитинства?» Життєвий досвід каже: ні! Звичайно, були у війну ситуації (і немало їх було!), коли підліток ставив під ноги ящик, поряд з дорослими вичокував на верстаті снаряди, відомо: хлопчакі брали участь в партизанських боях. Тут усе йшло за рахунком дорослих, і саме життя кінчалось (бувало всяко!) в тринадцять років.

Але, пригадуючи своє також не легке дитинство, я все-таки бачу його. Воно було! Було з усіма прищипаними для цього віку радоща-

ми. Не бракувало часу на забавки, на різні вигадки, ігри. Хоча б ті ж походи в ліс по дрова... Звичайно, не велике задоволення — встати з постелі о четвертій ранку, важка була ноша на шляху додому. Але було дещо й інше. В лісі хлопчикам відкривався величезний таємничий світ. Цим світом ватага з п'яти-шести хлопців користувалася, скільки вистачало фантазії, допитливості й винахідливості.

І була ще в нашому розпорядженні річка. Купали коней, печерували раків, під час весняного паводка плавали на крижинах (за це мали прочуханку), ловили рибу. На зимового Миколи билися «навкулочки» — стінка на стінку за всіма правилами — з хлопчиками сусідньої Болдіновки (традиція, від якої відмовилися лише після війни). З пісні слова не викинеш, познайомилися ми близько зі зброєю (знахідки у прифронтовому лісі). Стріляли з автомата, з гвинтівки, в байраках підривали гранати і толові шашки... І дивуюся тепер: ніхто з нас не втопився, не впав з дерева, не підірвався на міні, не обморозився небезпечно, не відбився од рук.

І не скажу, щоб росли ми дикунами. Відвідували школу. І багато, навдивовижу багато читали. Книжки, звичайно, були випадкові. Але коли говорити про ККД їхньої роботи, то він був величезний. Читали жадібно! За цікавою книжкою завжди була черга. І був закон: прочитав — розкажи! Так ми обмінювалися книжками і тим, про що довідалися з книжок. І ще бувало: читали вголос, по черзі. Так, пригадую, ми проковтнули «Мандри Гуллівера», «Як гартувалася сталь», «Людина-амфібія»,

«Айвенго», «Дерсу Узала». Якби нам у ті часи хтось сказав: через десять-п'ятнадцять років можна буде сидіти біля ящика з екраном і бачити, що відбувається за тисячу кілометрів, ми б нізащо не повірили. Тепер, спостерігаючи за хлопчиками під час передачі «Клубу кіноподорожей», я заздрю їм, але водночас із вдячністю згадую сидіння біля каганця. Вони нам щось залишили в душах, ці зимові вечори біля каганця!

Що ще проростало змалку? Гадаю, спостережливість, бажання все перепробувати, всьому навчитися. О тій порі не доводилось чекати, що потрібну, необхідну річ хтось принесе в хату, а життєво важливу справу хтось виконає. За все бралися самі. Вчилися у дорослих і один в одного, самолюбство підганяло: Петько може, а я чому ні?

Не вельми складні були наші господарські справи. І все ж таки. Згадую, що ми вміли. Ми — п'ятеро однолітків і однокласників з однієї вулиці. Петько Беляєв, Володька Смолянов, Васько Миرون, Ваня Немчин і я. Ми вміли косити, підшивати валянки, вставляти у відро дно, потрусити сажу в комині, заклеїти чуні, уміли розвести пилку, мантачити косу, підремонтувати дах, зробити драбину, граблі, сплести кошика з хмизу, замісити глину для штукатурки, ув'язати віз сіна, змолотити зерно, постригти вівцю, вичистити криницю, набити обруч на діжку. Чорнилом на шпалерах писали лозунги для школи і сільради. В колгоспі ми знали, як треба поводитися з молотаркою. Навчилися ходити за сохою в городі. І нарешті здогадалися зробити двоколку, використавши колеса від плужка,

щоб полегшити наші походи в ліс по дрова... Така нескладна грамота життя, яку треба було опанувати.

І коли вже все згадувати, то слід згадати і балалайку... Квітень, 1945 рік. На підсохлій проталині біля хати невеличкий хоровод. Не хоровод навіть, а так — зібралася дівторня, три бабусі сидять на призьбі, безногий хлопець, що повернувся з фронту, ну і, звичайно, дівчата — ровесниці, тих хлопців, що пішли воювати. Веселилися мало. Лузали насіння. «Під суху» співали частівки («під суху» — це значить без музики: не було ні гармошки, ні балалайки).

— Господи, невже не можна дістати яку-небудь завалящу балалайку! Хлоп'ята, ну відняли б у болдіновських...

Якби це сказав хтось інший, я ці слова пропустив би повз вуха. Але це сказала вона...

Минулого року зустрів її випадково у Воронежі. Привіталися, поговорили про новини, згадали тих, кого знали. Вона сказала:

— А я вас по телевізору бачила. Кричу до своїх: це ж наш орловський...

— А пригадуєш балалайку?

Ні, вона не пам'ятала.

...Тоді, весною, мені раптом страшенно захотілося роздобути для неї балалайку. Ну хоч з-під землі, хоч украсти, хоч насправді відняти у болдіновських. Я обрав найтерністіший шлях: вирішив зробити.

Не будемо згадувати тижневих мук над незвичайною роботою...

Якось увечері я прийшов на хоровод, несміливо тримаючи за спиною балалайку. Мій витвір було зроблено із старої фанери, на струни пішли сталеві жилки з дротів, «лади» на грифі були з мідного дроту. Фарби, окрім акварельної, я не знайшов. А взагалі все було як слід. Та інакше й не могло бути — так багато старання і ще якогось незнайомого раніше почуття вклав підліток у цю роботу.

Сам я грати не вмів і передав балалайку інвалідові-фронтовику, що сидів на лаві. Той оглянув «інструмент», побринькав для проби, підтягнув струни. І — чудо-юдо — балалайка моя заграла. Заграла!

Першою в коло із задьористою частівкою вирвалася вона. І пішли танці під балалайку.

— Ти зробив?

Я не встиг опам'ятатися, як вона, розпалена танцями, схопила мою голову обіруч і дзвінко поцілувала при всіх. Це був щирий поцілунок, який ні до чого не зобов'язував. Поцілунок дорослої людини — подяка хлопчаківі.

А хлопчаківі було тоді п'ятнадцять. Хлопчак, не тямлячи нічого, вибрався з натовпу і побіг до річки. Там він стояв, прихилившись гарячою щокою до вербового стовбура, і не міг збагнути, що з ним діється. Тепер лише ясно: біля тієї самої верби закінчилось дитинство. Дитинство... Воно все-таки було у нас, хлопчаків воєнних літ. Озираючись назад, я бачу під похмурим небом це світле джерельце життя — дитинство. І нахиляюся до нього напитись.

З М І С Т

УЧІТЬСЯ ЖИТИ	3
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
«ПЛАВАТИ МОРЕМ НЕОБХІДНО...»	5
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
ПЕРША	9
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
ЗНІМОК У ГАЗЕТУ...	16
<i>Переклав Володимир Легкоступ</i>	
АНТОНІХА	19
<i>Переклав Володимир Легкоступ</i>	
МИТТЄВОСТІ ДОЛІ	25
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
ЛИСТИ З ВІЙНИ	32
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
ПРИОКСЬКИЙ КАМІНЬ	50
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
ЧОТИРИ ГОДИНИ У ПАСТЦІ	54
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
«Я РОСІЯНИН, Я ІДУ ДО РОСІЇ»	61
<i>Переклав Володимир Легкоступ</i>	
КАПІТАНОВА НИВА	67
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
ХЛОПЕЦЬ ІЗ МАГАДАНА	72
<i>Переклав Володимир Легкоступ</i>	
РОДИНА ПЕТРА ГРИНОВСЬКОГО	77
<i>Переклав Володимир Легкоступ</i>	
СЛІПИЙ ПОВОДИР	81
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
ЛЮДИНА З ПІВНОЧІ	89
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
ТУНДРА	95
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
ДИМ ІЗ КОМИНА	106
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
МІКРОФОН НА БЕРЕЗІ	113
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
КОЛИ ЗАВИВАЛИ ХУРТОВИНИ...	121
<i>Переклав Володимир Легкоступ</i>	
ТРОЄ В ЧОВНІ	125
<i>Переклав Володимир Легкоступ</i>	
ДИТЯЧИЙ ПЛІТ	128
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	
Я ПАМ'ЯТАЮ...	133
<i>Переклав Юрій Петренко</i>	

ЛЮДИ,
КОТОРЫХ
ПОМНЮ

Очерки

(На украинском языке)

Для среднего и старшего
школьного возраста

Фото автора

Оформление

Ивана Михайловича Гаврилюка

Перевод с русского

Издательство «Веселка»,
Киев, Бассейная, 1/2

Редактор Л. Г. Дахненко.
Художний редактор В. С. Крюков.
Технічний редактор Ф. Н. Резник.
Коректори І. М. Поліщук,
Л. К. Скрипченко

І.В. № 696

Здано на виробництво 18.06.77.
Підписано до друку 15.05.78. ВФ 34771.

Формат 70 × 90/16. Папір офс. № 2.

Друк. офс. Гарніт. шкільна.

Фіз. друк. арк. 9.

Обл.-вид. арк. 9,77. Умовн. друк. арк. 10,53.

Тираж 65 000. Зам. 7-265. Ціна 46 коп.

Видавництво «Веселка», Київ-4, Басейна, 1/2.

Харківська книжкова фабрика «Комуніст»
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР.
310012. Харків-12, Енгельса, 11.

45 коп.

